

Garde kyrka

Karaktärisering 2023

Svenska kyrkan
VISBY STIFT

 Gotlands
Museum

Dnr: 2019-17

Dnr Visby stift: SS 2019-0010

Handläggare: Eva Selin, Jakob Lindblad. Arkeologi: Johan Norderäng, Per Widerström.

Fotograf: Jakob Lindblad (JL), Eva Selin (ES). Övriga fotografier anger fotograf vid bilden.

Spridningstillstånd för flygbilder, Lantmäteriet nr LM2026/095633.

© Gotlands Museum

Strandgatan 14

621 56 Visby

© Visby stift

Norra Kyrkogatan 3

621 55 Visby

Innehåll

Inledning.....	4
Bakgrund.....	4
Syfte	4
Metod	4
Visby stifts kyrkor	5
Omgivningar	7
Garde socken	7
Kyrkomiljön	7
Kyrkogården.....	10
Kyrkogårdens huvuddrag	10
Historik.....	13
Nulägesbeskrivning	18
Kyrkobyggnaden.....	39
Kyrkans huvuddrag.....	39
Byggnadshistorik	43
Nulägesbeskrivning	53
Restaureringar	124
Arkeologi	134
Fornlämningar.....	135
Arkeologiska undersökningar.....	135
Övrigt	137
Värdering	137
Allmänt.....	137
Bruksvärden	139
Kyrkobyggnaden.....	140
Kyrkans inventarier	141
Kyrkogården	141
Händelselista Garde kyrka.....	143
Lagskydd.....	149
Källor och litteratur.....	151
Otryckta källor.....	151
Tryckta källor.....	151
Kartor	152

Inledning

Bakgrund

Projektet *Karaktärisering av kyrkomiljöer* utförs av Gotlands Museum på uppdrag av Visby stift. Det bekostas delvis med kyrkoantikvarisk ersättning och påbörjades under år 2014 med en förstudie. Projektet har indelats i etapper och sista etappen beräknas vara klar vid utgången av år 2024.

Syfte

Syftet med projektet är att beskriva kyrkobyggnad, kyrkogård, kyrkotomt, inredning och inventarier samt deras kulturhistoriska värden på ett sätt som väcker, tillgodoser eller ökar församlingars och allmänhetens intresse.

Målsättningen är att rapporterna ska kunna användas i förvaltningen av de kulturhistoriska värdena, i handlägningsprocessen för kyrkoantikvarisk ersättning samt vid tillståndsprövning mot Kulturmiljölagen. Ett uppdaterat och fördjupat kunskapsunderlag om kyrkomiljöerna ger förutsättningar för hänsynstagande till kulturvärden, exempelvis vid långsiktig planering kring kyrkomiljöerna och under förvaltningen av dem men även i samband med förändring av kyrkorna. Arbetet omfattar de kyrkomiljöer som har det högre lagskyddet enligt Kulturmiljölagen, det vill säga omfattas av tillståndsprövning enligt kap. 4, § 3-4.

Metod

Beskrivning av kyrkomiljöerna har tagit en utgångspunkt i de vård- och underhållsplaner som togs fram av arkitekt Jan Utas 2003-2011. En stor vikt har sedan lagts vid projektets egna fältstudier på plats. Denna egensyn har haft som målsättning att notera helhetskaraktären i kyrkomiljöerna, samt spår av förändringar som har gjorts och observation av kulturhistoriska avtryck från olika tider. En viktig del av fältarbetet har varit att kunna relatera de uppgifter som finns dokumenterade om kyrkorna. Beskrivningarna bygger vidare på analyser och datasamlingar kring kyrkorna i tillgänglig litteratur samt i viss mån på egna arkivstudier. Arkiven avser främst Gotlands Museums arkiv, samt Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA) i den utsträckning som varit möjlig.

I beskrivningarna har en betoning legat på att lägga fram ett bildmaterial. Bilderna avser att likt en modell åskådliggöra kyrkomiljön ur ett rumsligt perspektiv där vissa specifika detaljer lyfts fram. Bildtexter leder vanligen in betraktaren i vad bilden förmedlar. Huvuddelen av illustrationerna utgörs av projektets egna foton från fältarbetet. Dessa kompletteras vad gäller inredning och inventarier av bilder ur Inventarieinventeringen från 1997-2010. Visby stift har tillhandahållit nytagna bilder ur luftperspektiv, tagna med drönare, samt bildsamlingar från arbetet med vård- och underhållsplanerna. Uppmätningar har hämtats ur verket Sveriges Kyrkor. Konsthistoriskt inventarium. Äldre illustrationer kommer främst från ATA (via bilddatabasen Kulturmiljöbild) samt Gotlands Museum, dels från bildarkivet (via Collective Access), dels i några fall från ännu ej arkiverade bilder från byggnadsvårdsverksamhet ca 2000-2020. Äldre teckningar kommer från Uppsala universitetsbibliotek (via Alvin) eller andra samlingar. En särskild sammanställning har

också gjorts av arkeologiska utgrävningar och fynd i kyrkor och på kyrkogårdar. Materialet bygger främst på Riksantikvarieämbetets fornminnesregister samt rapporter i Gotlands Museums arkiv.

Vid värderingen av kyrkomiljöerna har hänsyn tagits till Svenska kyrkans modell för identifiering av kulturvärden. De gotländska kyrkorna förenas av drag som samtidigt i hög grad särskiljer dem från många av landets övriga kyrkor med motsvarande roll som sockenkyrka. Vid såväl analysen som värderingen har en strävan varit att lyfta fram kyrkomiljöerna utifrån frågor som inte bara är relevanta ur ett gotländskt sammanhang utan även i förhållande till kyrkomiljöer i landet i stort. Frågeställningarna har främst rört sig kring ett för historiska kyrkomiljöer etablerat antikvariskt förhållningssätt med inriktning mot konst- och kulturhistoriska och byggnadsarkeologiska perspektiv och mot upplevelsevärden med arkitektoniska, konstnärliga och historiska inriktningar. Hänsyn till teologiska, kyrkohistoriska, personhistoriska och socialhistoriska perspektiv på kyrkorummet finns med i bakgrunden.

En strävan har varit att finna bra arbetsmetoder för att lyfta fram bruks- och upplevelsevärden på ett tydligare sätt än i tidigare tillämpade modeller från andra stift. Det har skett genom att frågeformulär placerats ut i vissa av kyrkorna där besökare kunnat svara på hur de upplever och använder kyrkomiljön. Intervjuer har även gjorts med företrädare för pastorat och församling.

Visby stifts kyrkor

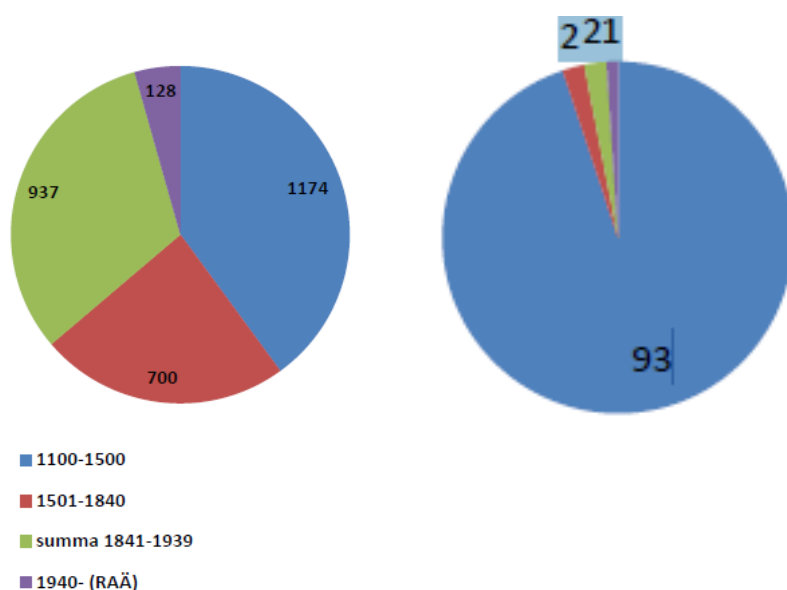
Inom Visby stift finns, förutom domkyrkan, 91 medeltida sockenkyrkor som är i bruk och tillhör Svenska kyrkan. Därtill finns ett par mindre och yngre kyrkobyggnader, såsom Hallshuk och Gnisvärd kapell, byggda som fiskarkapell, den som metodistkapell byggda Hamnkyrkan i Klinte och den moderna Visborgs kyrkan, byggd som distriktskyrka i Visbys yttre stadsdelar.

Alla Visby stifts medeltida kyrkobyggnader är uppförda och ombyggda under en kort och intensiv byggnadsperiod som varade från 1100-talet fram till omkring 1350. Detta möjliggjordes av den omfattande handel Gotland haft under flera hundra år i Östersjöregionen. Efter 1350 skedde en kraftig nedgång i den gotländska ekonomin vilket ledde till att kyrkobyggnandet helt avstannade på landsbygden och i Visby under 1400-talet. En ekonomisk nedgångsperiod och reformationstidens reduktion av kyrkans tillgångar under 1500-talet gjorde att flera kyrkor i Visby och tre sockenkyrkor på landsbygden och några kapell övergavs, i dag ruiner, flitigt använda för friluftsgudstjänster.

Efter en viss ekonomisk återhämtning under 1600-talet gjordes insatser för kyrkobyggnandet. Tak och tornhuvar sågs över, inredningen förnyades och några fiskelägen försågs med kapell. 1800-talet, som på fastlandet innebar att små medeltida kyrkor revs och ersattes av större, begränsades på Gotland till några ombyggnader samt att många kyrkor fick sakristia och större fönster. Under 1800-talets slut och början av 1900-talet drog en ny våg av kyrkobyggnande över ön för frikyrkliga församlingar eller inomkyrkliga föreningar, antingen byggda som små missionshus i trä och med vissa kyrkliga drag, merparten sålda och ombyggda till andra ändamål, eller också som stora murade kyrkor inne i Visby. Det kom att dröja fram till omkring 1960 innan några nya kyrkor byggdes i Svenska kyrkans regi på Gotland. På 1980-talet och senare tillkom kyrkor för andra samfund, som den första katolska kyrkan efter medeltiden och nya frikyrkor.

De gotländska medeltida kyrkorna har som helhet förändrats ytterst lite sedan medeltiden. I huvudsak är det interiören som förändrats. Under 1600-talet tillkom predikstolar, fast bänkinredning som ännu ofta är bevarad, altaruspsatser i sandsten eller trä, allt i senrenässans

eller barockstil. Under 1700-talet insattes nummertavlor och inte sällan en vägg för att avbalka kyrkans västra del till sädesmagasin. Väggarnas kalkmålningar kunde ersättas av ett nytt måleri anpassat till tidens anda. 1700-talets slut och 1800-talet innebar ofta läktarbyggen, orglar och att hela rummet kalkades vitt samt att nya fönster togs upp för att släppa in mer ljus enligt nyklassicismens ideal. 1900-talet har präglats av restaureringar, som innebar en förnyelse med inriktning på äldre konst och att pedagogiskt visa kyrkorummet ur dess olika sidor. Medeltida kalkmålningar frilades liksom 1700-talsinredningens rika färgsättning, dolda av senare övermålning. Medeltida skulptur lyftes ned från vinden och ställdes åter upp i kyrkorummet. Läktare och magasinsväggar har rivits. Vår tid har inneburit att ytor och material konserverats men också att med olika medel skapa naturliga platser för förvaring som följd av vidgade krav på kyrkorummet och dess användning.

Figuren till vänster beskriver byggnadsperioden för kyrkor i riket, figuren till höger visar Visby stift. Blått avser bevarade medeltida kyrkor.

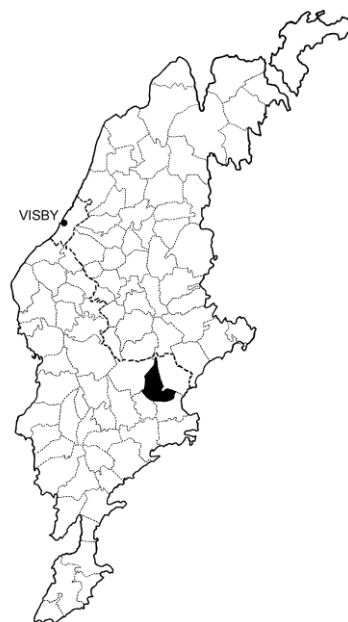
Omgivningar

Garde socken

Garde kyrka ingår i Fardhem-Garde pastorat. Den är belägen på sydöstra Gotland ca 50 km från Visby. År 2022 var invånarantalet i socknen 185 personer.

Kyrkomiljön

Garde kyrka och kyrkogård ligger ca 300 nordost om länsväg 144 mellan Ljugarn och Lye, vilken leder vidare mot Hemse. I norr och väster gränsar kyrkogården till ett mindre grönområde i anslutning till bygdevägen som leder mot gårdarna Robbenarve och Österby med flera. I nordost ligger prästgården som omges av ett parkområde i öster och söder. Genom att kyrkogården är omgiven av relativt stora grönområden ger den ett intryck av avskildhet trots närheten till angränsande bebyggelse. I väster ligger Garde skola. Prästgården utgörs av en manbyggnad med en flygel. Här finns en ursprunglig förbindelse genom en liten stiglucka i kyrkogårdens östra mur, Prästluckan. Prästgården uppfördes vid 1800-talets mitt men har föregåtts av en medeltida prästgårdsbyggnad på samma plats. Till prästgården leder en medeltida gårdsport med hög resning.

Garda kyrkomiljö fotograferad från ovan, sydsydost, 2022. Foto Pär Malmros, Visby stift.

En högre medeltida stiglucka leder in till prästgården. Foto ES 2023.

Den södra delen av prästgårdsparken. Foto ES 2023.

Garde kyrka och kyrkogård fotograferad från ovan, sydväst, 2022. Foto Pär Malmros, Visby stift.

Kyrkogården

Kyrkogårdens huvuddrag

Garde kyrkogård hör till de bäst välbevarade medeltida anläggningar i landet. Den uppdelad i en äldre och en yngre del i väster. I den äldre delen är både kyrkogårdsmuren och de fyra stigluckorna bevarade i princip i orört skick. Prästgården, uppförd i mitten av 1800-talet med en bevarad inkörsport från medeltiden ger helhetsmiljön ett stort värde. Idag saknar kyrkogården en trädkrans men omgivande träd ger en rumslighet.

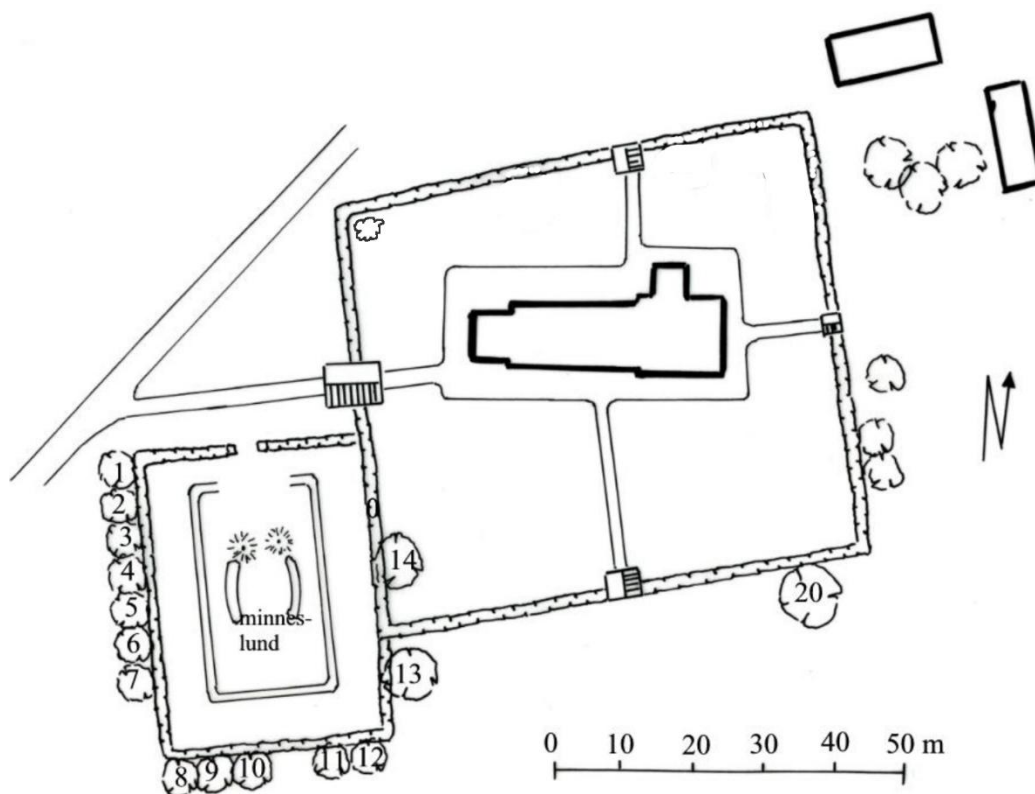
Garda kyrka och kyrkogård fotograferad från ovan, sydväst, 2022. Foto Pär Malmros, Visby stift.

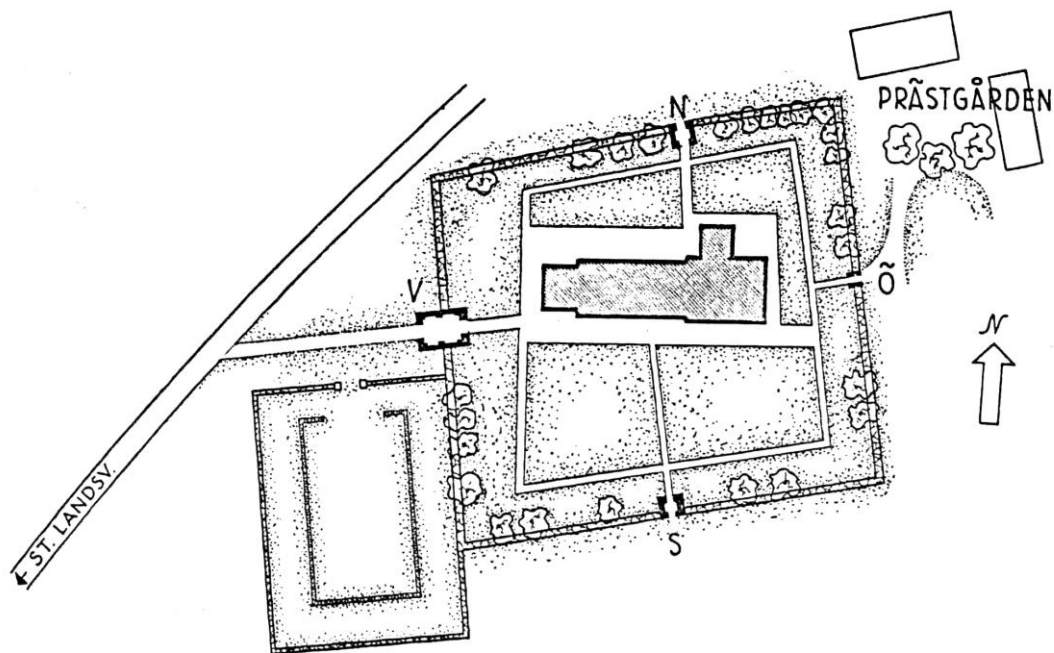
Garda kyrka och kyrkogård fotograferade från ovan, öster, 2022. Foto Pär Malmros, Visby stift.

Garda kyrka fotograferad från den yngre kyrkogården i sydväst. Foto ES 2023.

Oxel, *Sorbus intermedia* (nr 1-12), asklön, *Acer negundo* (nr 13), skogslön *Acer platanoides* (nr 14) och alm, *Ulmus glabra* (nr 20). Situationsplan upprättad av Johan Arvidsson 2005. Reviderad 2023, Gotlands museum.

Situationsplan Garde kyrka. Uppmätt av J Söderberg 1940. Ur Sveriges Kyrkor 145, Gotland V:1 (1972).

Historik

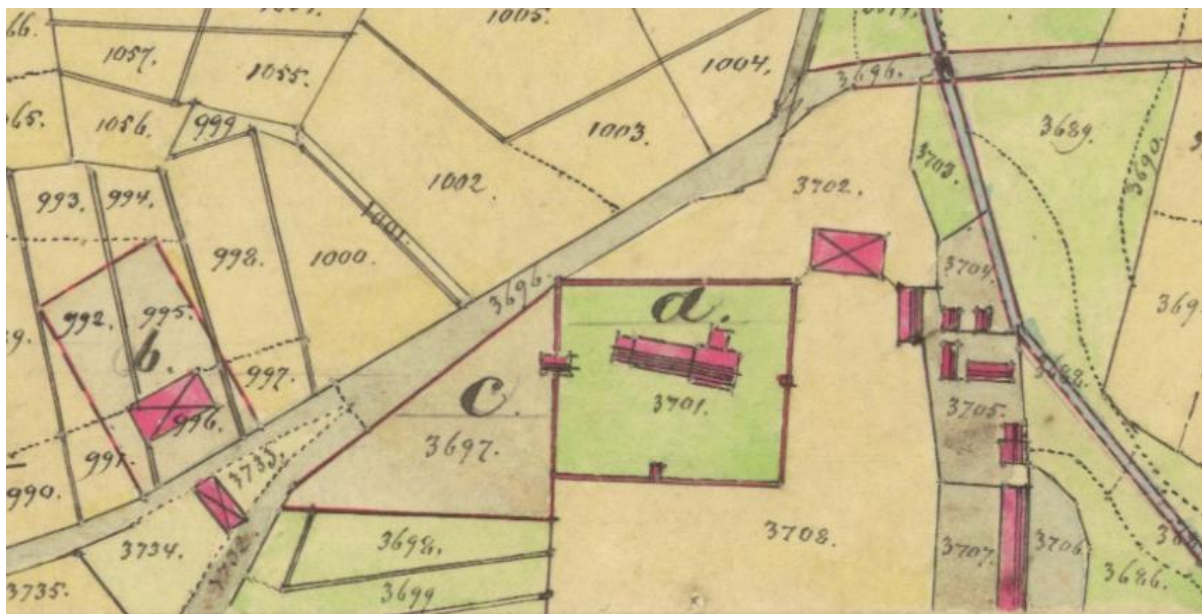
Skattläggningskartan från 1753 visar att kyrkan omges av omväxlande åkermarker och ängs- och betesmarker. Laga skiftes karta från 1883 visar kyrkogårdens omfattning innan utvidgningen 1955.

Kyrkogårdsmuren har lagts om vid flera tillfällen. År 1738 var den förfallen men 1750 var den till stora delar lagad. Drygt 100 år senare var det åter dags att laga muren. Nu i samband med prästgårdens rivning. Själva prästgården utgjorde en del av omgårdningen. En ny mur planerades att uppföras i kyrkogårdens nordöstra hörn vilken skulle läggas i regelbunden form samt i rät vinkel från norr mot kyrkogårdsporten. Kyrkogården utvidgades 1955 efter förslag av trädgårdskonsulent Karl Wikesjö.

På kyrkogården upprättades 1739 en ny fördelning av gravställen som troligen återgick på äldre delningar Sveriges Kyrkor 145, Gotland V:3 (1972). Vid 1800-talets början upphörde begravningar i kyrkan. År 1809 beslutades att alla begravningar skulle ske på kyrkogården. Närmast kyrkans murar i söder och öster fanns de stora rika gårdarnas gravplatser. På kyrkogården fanns en stor mängd liggande hällar över murade gravvalv.

Skattläggningskarta 1753.

Laga skiftes karta 1883. På kartan är tre av stigluckorna markerade. Den norra saknas. Kartan visar också kyrkogården innan utvidgningen åt väster 1951.

Kyrkan från nordväst. Detalj ur teckning Per Arvid Säve 1863, Uppsala universitetsbibliotek (Alvin), (Handteckning, Sverige, Säve). Sydost om kyrkan, i det som idag är ett parkområde, ligger en agtäckt byggnad, prästgårdens ladugård.

Närmast den medeltida stigluckan som leder i till prästgården. Foto okänt. Troligen från sekelskiftet 1900. ATA.

Den södra delen av kyrkogården. Gravkullarna ligger mellan öppna jordytor. Foto okänt. ATA

Stigluckan som leder in till prästgården fotograferad från söder. Foto Eric Erics 1914. ATA.

Den östra stigluckan, "Prästgårdslukke", fotograferad från väster. Foto Eric Erics 1914. ATA.

Den södra stigluckan fotograferad från söder. Foto Eric Erics 1914. ATA.

Den västra stigluckan fotograferad från söder. Foto Eric Erics 1914. ATA.

Garde kyrkogård.
Troligen i mitten av
1900-talet. Foto
Okänt. Alvin UUB.

Den sydvästra delen av
kyrkogården med flera
murgrönetäckta
gravkullar. Foto okänt.
ATA.

Nulägesbeskrivning

Kyrkogården är uppdelad i en äldre och en yngre del. Den yngre kyrkogården är belägen omedelbart väster om den gamla dock utan att ha direkt förbindelse med denna. Den äldre och större delen, som är i det närmaste kvadratisk, bevarar en medeltida utsträckning och är en av Sveriges bäst bevarade anläggningar från denna period. Den yngre och mindre delen som är rektangulär, har en parkliknande utformning anlagd 1955 efter förslag av trädgårdskonsulent Karl Wikesjö.

Båda kyrkogårdsdelarna omges av kallmurar av kalksten. Den yngre delen av en låg kallmur av kalksten täckt med kalkstensplattor. Den äldre delens murar är ca 1,25-1,65 m höga beroende på nivåförhållanden, och 0,95-1,25 m breda. Den har ursprungligen varit betydligt högre, över två meter, vilket framgår av äldre teckningar och av anslutningsytorna till de medeltida stigluckorna. Den äldre kyrkogårdens södra mur är delvis bevuxen av murgröna.

I muren runt den äldre kyrkogårdsdelen har de fyra medeltida stigluckorna bevarats. Den västra stigluckan som troligen är uppförd under 1200-talets första hälft är kyrkogårdens huvudingång. Den är uppförd som ett stenhus med dubbla vindsvåningar och byggd av kalksten med ut- och invändigt putsade väggar med undantag för omfattningar och hörnkedjor som är av huggen kalksten. I det inre är stigluckan täckt av ett bjälklag med bräder. I takets mitt finns en kraftig bjälke med något större dimensioner samt med urtagningar vid norra och södra väggarna. Det tyder på att de dörrar som nu är placerade i den västra omfattning ursprungligen varit uppsatta här. Bottenvåningen har på så sätt varit uppdelad i två delar av vilken den yttre alltid varit öppen för vägfarande. Båda avdelningarna är försedda med sitt nischer. Golvet täcks med stora oregelbundet huggna kalkstenshällar. Taket är ett sadeltak med stomme av bilade virken med yttertaksbeklädnad av sågade träspån, spikade på en tät, ospåntad panel (äldre faltak). I den västra delen av passagen finns en tjärad träport i markvåningen, troligen tillkommen 1754.

Till stigluckans övre våningar kommer man genom en öppning i taket i det nordöstra hörnet med en uppfällbar trappa. En stor rundbågig öppning i östra muren med omfattning av kalksten har troligen ursprungligen använts vid varuintag. Detta rum har under en lång tid, liksom rummet i nästa våning använts som sockenmagasin. Här finns bevarade bingar och gamla sädesmått av olika storlek. Spannmålsmagasinet var iordningställt 1759 och användes fram till 1917. På en bjälke finns en blyertsinskrift: "År 1917 den 3 mars utmättes den av staten beslagtagna spannmålen". Det var ransoneringar under krigsåren. Nästa våning nås genom en enkel trätrappa. Här finns små kalkstensomfattade ljusgluggar i väster och öster med insektsnät på lösa träramar. Den tredje övervåningen, den översta, täcks av stigluckans sadeltak. Den upplyses av smala ljudgluggar. Denna våning användes troligen som upplagsplats för kyrkans bräder. Idag används stigluckan som magasin/förråd.

De södra, östra och norra stigluckorna är sinsemellan likartat utformade. De är uppmurade av kalksten och med putsade och vitkalkade fasader och hörnkedjor av huggen kalksten. Taken täcks av två lager faltar, och alla tre är försedda med tjärade träportar. Dessa tre stigluckor benämns efter de gårdar de vetter: den södra kallas "Tällby lukä", den norra "Robbenarve lukä" och den östra "Prästluku". Alla tre stigluckor har förminskade portöppningar utåt från kyrkogården. Portalomslutningarna kring dessa portaler är alla asymmetriskt utformade med avsaknad av delar samt delvis slarvigt hopfogade. Det är oklart varför portöppningarna är förminskade. Har stigluckorna byggts om eller har man använt tillgängliga byggnadsdelar från kyrkans portaler när dessa har förändrats.

Södra stigluckan, ”Tällby lukä”, har mot kyrkogården en bred och spetsbågig öppning medan den utåt har en relativt liten portalöppning. På ömse sidor finns sittnisher. Portbladet kom till 1754 enligt skuren inskrift. Under medeltiden stängdes dörren med en bom vars rännor finns kvar i murarna på sidorna, men är nu betydligt utvidgade.

Den östra stigluckan, ”Prästluku”, är den minsta av kyrkogårdens stigluckor och leder in till prästrädgården. Den västra bågen mot kyrkogården är stor och hög med omfattning av huggen sten medan den östra åt prästrädgården är låg, portalliknande och stängs av en dörr med tjärade bräder. Sannolikt har den östra öppningen mot prästgården förminskats vilket medfört att delar av omfattningen har avlägsnats. På ömse sidor finns nischer varav den norra är kvadratisk och den södra spetsigt triangelbågig. Golvet består av oregelbundet formade kalkstens- och sandstensplattor. Ovan den västra bågen finns en något utskjutande platta som möjligen kan ha burit någon skulptur.

Den norra stigluckan, ”Robbenarve lukä”, är både till utformning och detaljer identisk med den södra stigluckan. Även denna stiglucka har öppningen utåt norr förminskats vilket medfört att en del av omfattningen avlägsnats. Liksom de båda stigluckorna i öster och söder har den norra uppförts under 1300-talet. Ett stenhuggarmärke i form av en sköld återfinns på fem huggna stenar i stigluckans södra omfattning samt i den sydvästra hörnkedjan. Ett liknande sköldformat stenhuggarmärke har även påträffats på byggnadsdelar från 1300-talet i Martebo och Stånga kyrkor.

Marken är gräsbevuxen med undantag för gångvägarna av grus och betongsten, och området omedelbart intill kyrkobyggnaden där marken är grusbelagd. Gångstigarna på den äldre delen av kyrkogården är belagda med grus och för från stigluckorna i söder, norr och öster fram till kyrkan. Från kyrkogårdens huvudingång, den västra stigluckan, leder en gångväg belagd med betongplattor. På den äldre delen av kyrkogården finns fyra belysningsstolpar av galvaniserat stål med lyktarmaturer innanför stigluckorna. Den yngre kyrkogården är helt gräsbevuxen och saknar belagda gångstigar.

Idag saknar den äldre kyrkogården i princip träd. I sydväst finns en hamlad skogslönn, (nr 14) och i nordväst en tuja. Några solitärträd förekommer inte. I söder alldeles utanför kyrkogårdsmuren står en friväxande skogsalm, (nr 20).

Den yngre kyrkogården omges av friväxande oxel (nr 1-12), och en asklönn, (nr 13) utanför kyrkogårdsmuren i sydost. Centralt ligger en minneslund tillkommen 1991, som är omgiven av en låg häck med liguster ytterst och innanför en högre häck med tuja som i norr har en öppning som flankeras av två höga idegranar. Minneslunden utgörs av ett stenparti med fågelbad i form av en äldre, återanvänd gravsten omgiven av låga tujahäckar och två kalkstensbänkar.

Garde kyrka och kyrkogård fotograferad från väster. Foto ES 2023.

Garde kyrkogård fotograferad från ovan 2022. Foto Pär Malmros, Visby stift.

Garde kyrka och kyrkogård fotograferade från norr. Foto ES 2023.

Den södra mursträckningen fotograferad från väster. Foto ES 2023.

Den västra mursträckningen fotograferad från sydost.
Foto ES 2023.

Den norra mursträckningen fotograferad från väster.
Foto ES 2023.

Den östra mursträckningen fotograferad från söder.
Foto ES 2023.

Den östra mursträckningen fotograferad från nordost. Foto ES 2023.

Den västra stigluckan fotograferad från väster. Foto ES 2023.

Den västra stigluckan fotograferad från öster. Foto ES 2023.

Den västra stigluckans portalomslutning fotograferad från öster. Foto ES 2023.

Sydvästra nischen i den västra stigluckan. Foto JL 2023.

Den sydöstra nischen i den västra stigluckan. Foto JL 2023.

Västra stigluckan. Väster om trappan syns två nischer. En trätrappa leder upp till den första våningen. Foto ES 2023.

Den västra stigluckan. Första våningen. Foto JL 2023.

Den västra stigluckan. Andra våningen. Foto JL 2023.

Den västra stigluckan. Tredje våningen. Foto JL 2023.

Den södra stigluckan, ”Tällby lukä”, fotograferad från väster. Foto ES 2023.

Den södra stigluckan, ”Tällby lukä”, fotograferad från väster. Portöppningen utåt söder är förminskad. Foto ES 2023.

Södra stigluckan. Portblad med inskriften 1754, det år det troligen kom till. Foto ES 2023.

Den östra stigluckan, "Prästluku", fotograferad från öster. Foto ES 2023.

Den östra stigluckan fotograferad från öster. Portalomfattningens asymmetrier visar att porten mot prästgården har förminskats. Foto ES 2023.

Den östra stigluckan, "Prästluku", fotograferad från väster. Portöppningen åt prästgården är förminskad. Över portalen finns en utskjutande stenplatta vilket kan vara en indikation på att det har funnits en skulptur här. Foto ES 2023.

Den norra stigluckan, ”Robbenarve lukä”, fotograferad från öster. Foto ES 2023.

Den norra stigluckan, ”Robbenarve lukä”, fotograferad från norr. Foto ES 2023.

Den norra stigluckan, ”Robbenarve lukä”, fotograferad från söder. Här syns tydligt hur portöppningen troligen förminskats. Foto ES 2023.

Den norra stigluckan har en liknande utformning som den södra stigluckan. Fotograferad från norr. Foto ES 2023.

Norra stigluckan. Stenhuggarmärke. Ett stenhuggarmärke i form av en sköld återfinns på fem huggna stenar i stigluckans södra omfattning samt i den sydvästra hörnkedjan (t.h.). Foto ES 2023.

Gångsystemen på den södra och västra delen av kyrkogården består av betongplattor av olika utformning och storlek, från kvadratiska till mindre rektangulära. I norra och östra delen av kyrkogården är gångarna grusbelagda. Foto ES 2023.

Den södra delen av kyrkogården fotograferad från öster. Foto ES 2023.

Den södra delen av kyrkogården fotograferad från nordväst. Foto ES 2023.

Den västra delen av kyrkogården fotograferad från norr. Foto ES 2023.

Den norra delen av kyrkogården fotograferad från väster. Foto ES 2023.

Den norra delen av kyrkogården fotograferad från öster. Foto ES 2023.

Den östra delen av kyrkogården fotograferad från norr. Foto ES 2023.

Den östra delen av kyrkogården fotograferad från söder. Foto ES 2023.

Den yngre kyrkogården

Den yngre kyrkogården tillkom 1955, efter ritningsförslag av trädgårdskonsulent Karl Wikesjö, Hushållningssällskapet. Kyrkogården fotograferad från nordost. Foto ES 2023.

Kyrkogården omges av en kallmur. Centralt finns en yttre häck av liguster och en inre av tuja. Norr om en minneslund står två högresta idegranar. Foto ES 2023.

Minneslunden omges av en häck med tuja. Öppningen i norr flankeras av två idegranar. Foto ES 2023.

Minneslund tillkommen
1991. Foto ES 2023.

Exempel på kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar

Gravvård i svart granit omgiven av en stenram från 1923. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin utformning. Foto ES 2023.

Gravvård i kalksten från 1913. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin utformning. Foto ES 2023.

Gravvård i kalksten i form av ett ringkors från 1930-talet. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin utformning. Foto ES 2023.

Gravvård i råhuggen kalksten från 1920-talet. Tidstypisk. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin personhistoria. Foto ES 2023.

Återanvänd gravvård i svart granit från 1995. Ursprunglig gravvård från början av 1900-talet. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull som ett exempel på återanvändande. Foto ES 2023.

Söder om kyrkogården står äldre kalkstenshällar uppresta under ett skyddstak. Foto ES 2023.

Kyrkobyggnaden

Kyrkans huvuddrag

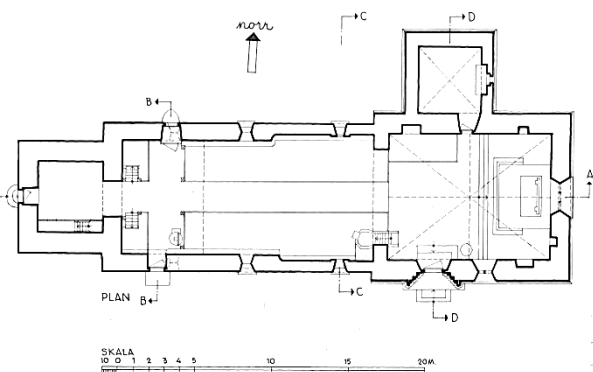
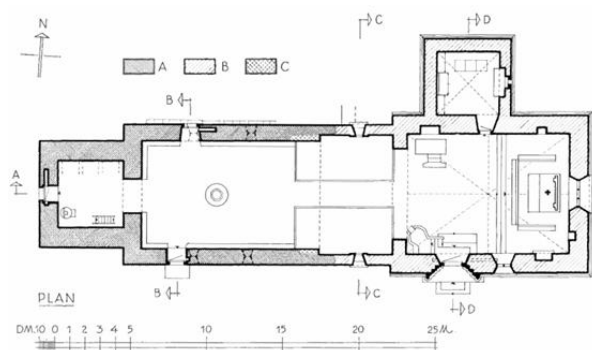
Garde kyrka intar på olika sätt en särställning bland de gotländska kyrkorna. Detta beror främst på långhuset, som utgör en välbevarad del av en av de äldsta kyrkorna på Gotland, med delvis bevarade bysantinskinspirerade målningar och en välbevarad elegant utformad tidigmedeltida takstol. Tornbågens målade och aldrig överkalkade helgonbilder intar en central plats i svensk konsthistoria och är ändå svårtolkade till såväl motiv som kulturhistoriskt sammanhang. Till kyrkans utmärkande drag hör att den ingår i en kyrkomiljö med fyra bevarade stigluckor och att dess inre präglas av en sparsmakad inredning sedan en restaurering på 1960-talet, sedan vilken långhusets äldre del saknar inredning, utöver dopfunten med intressanta reliefer som är uppställd på sin dokumenterat ursprungliga plats och de väggfasta murade ursprungliga bänkarna. Trots att de härrör från olika tider bildar detta äldsta långhus en gestaltad helhet med det gotiska koret och dess ovanligt resliga triumfbåge kring ett mer än hundra år äldre tidigmedeltida krucifix samt långhusinnertakets akantusmålning från 1700-talet i starka färger.

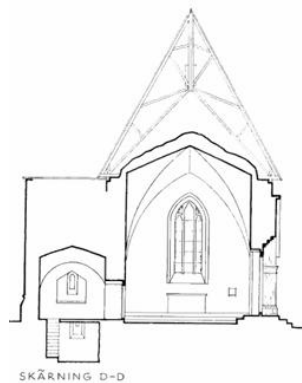
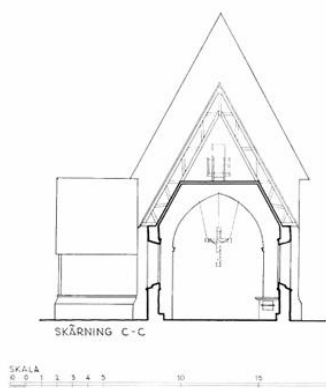
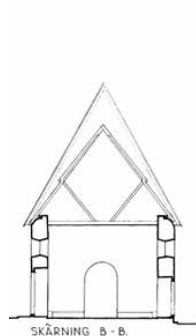
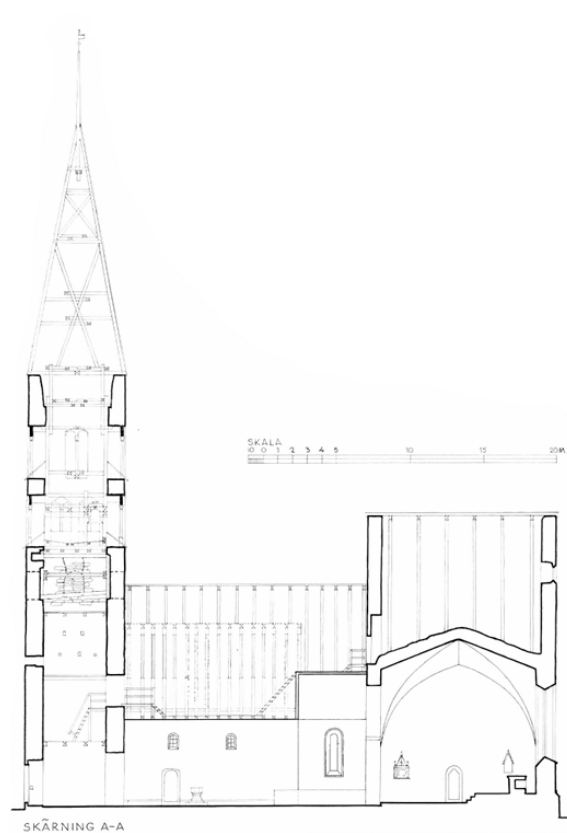
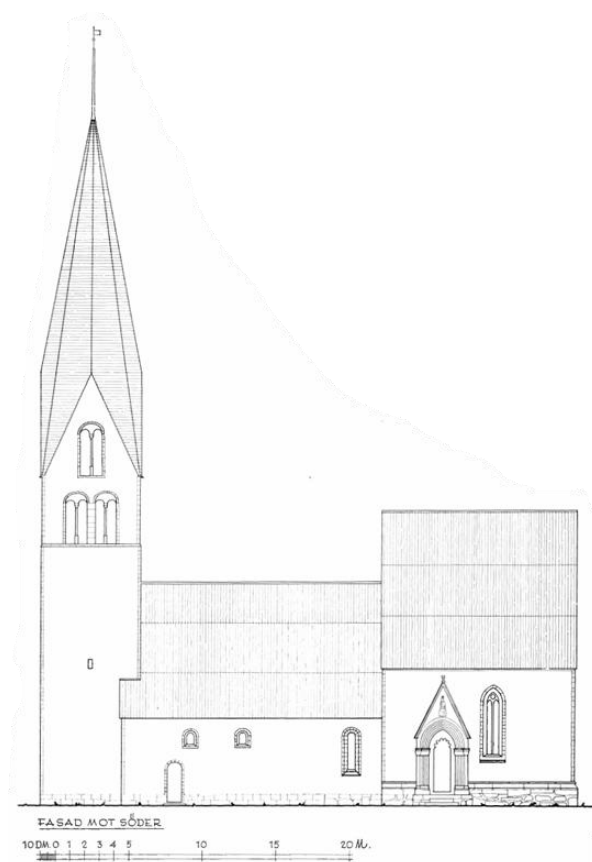
Exteriör från sydväst. Foto JL 2023.

Exteriör av kyrkan från sydöst
och norr. Foto JL 2023.

Kyrkans plan efter och före restaureringen 1963-1968. Uppmätning John Söderberg 1940, till vänster kompletterad 1971. Efter Sveriges Kyrkor 145, Gotland V:3 (1972) respektive ATA. Byggnadsperiod A: 1100-talet, streckade linjer på norra sidan anger tidigare sakristia, B: 1300-talet, C: 1960-talet. Planen till höger visar inredningen före restaureringen.

Fasad mot söder samt längdsektion mot norr och tvärsektioner av långhuset mot väster och öster och av koret med sakristia mot öster. Uppmätningar John Söderberg 1967 (fasaden) och 1940, kompletterade 1971. Efter Sveriges Kyrkor 145, Gotland V:1 (1972).

Byggnadshistorik

Vid den omfattande restaureringen på 1960-talet lades långhusgolvet om. Under det ovanligt välbevarade ursprungliga stengolvet påträffades stolphål kring vilka olika förklaringar har förts fram. De skulle kunna ha tillkommit för en byggnadsställning när långhusmurarna byggdes, eller så härrör de från en tidigare pelarindelning av långhuset i tre skepp med träpelare. En kanske mer sannolik tolkning är att de utgör återstoden från en stavkyrka i trä. De skulle då sannolikt ha utgjort pelarstöd inne i en stavkyrka vars spår av ytterväggarna försvann när murarna senare uppfördes. Å andra sidan har pelarstödens placering en överensstämmelse med långhusmurarna på ett sätt som talar för att de har med varandra att göra.

Den äldsta dokumenterade kyrkobyggnaden utgörs av de ännu bevarade långhuset och tornet samt påträffade grundmurar från ett smalare kor i öster och en halvrund absid. Möjligen kan koret ha ställts färdigt först, så som förefaller ha varit vanligt. Kvar från detta finns troligen även delar av nordportalens omfattning samt omfattningen till ljusgluggen i korets gavelröste, trots att konstruktionsformen på båda skiljer sig från långhusets och tornet, vars öppningar har omfattningar som skapats av flera murade stenar, inte sammanhängande block och skrånande smyg som öppningen i nuvarande korgaveln, vilket kan tala för ett byggnadsuppehåll. Trä i takstolen har dendrokronologiskt daterats till olika tidpunkter under 1100-talets förra hälft.

Långhuset och tornet brukar jämte motsvarande i Källunge räknas till de äldsta stenkyrkorna på ön, utifrån den enkla formen på portalernas omfattningar och att murarna saknar sockel. Södra långhusportalens, tornportalens och de ursprungliga fönstrens uppbyggnad av mindre stenblock utan särskild behuggning och smyggar med jämförelsevis raka sidor är ovanlig bland öns kyrkor och har tolkats som ett ålderdomligt tecken. Samtidigt har, som nämnts ovan, de detaljer som antagits vara från koret och som knappast torde ha varit yngre än långhuset, rundbågiga omfattningar som är huggna ur sammanhängande block, vilket försvårar dateringen. En möjlig förklaring skulle också kunna vara att fönstret och portalomfattningen hört till det äldre korets senare tillfogade sakristia. Tornet var ursprungligen lägre och slutade i höjd med det markerade indraget under de nedre ljudgluggarna. Platsen för tornets ursprungliga ljudgluggar, en på varje sida, framgår inifrån. De var lägre till proportionerna än de nuvarande och sannolikt tvådelade med en kolonnett i mitten. Invändigt hade långhuset öppen takstol. Mitt över takstolen gick den ännu bevarad gångbräda, en så kallad styrbräda, som i dag löper fram över vinden mellan två panelade golv men som ursprungligen låg över det öppna rummet. Gångbrädan visar att det fanns behov att nå korvinden genom en motsvarande passage i triumfbågsmuren, vilket kan tala för att koret inte hade öppen takstol utan hade valv med en vind som behövde vara tillgänglig för inspektion och omvårdnad. Långhusets kalkmålningar, som är utförda i en bysantinsk stil, tillkom vid 1100-talets mitt, sannolikt av konstnärer som inte bara var inspirerade av stilen utan själva kom från ett östkyrkligt sammanhang. Dock visar arkitekturen inte samma koppling utan har den uppbyggnad med långhus, kor, absid och västtorn som förekommer i västerländsk romansk arkitektur. Från 1100-talet eller omkring 1200 härrör dopfunten och triumfkrucifixet. Vid 1200-talets mitt skedde en modernisering av kyrkan. Tornet höjdes och försågs med nuvarande ljudgluggar i två våningar, gavlar och en spira. Troligen var det nu som långhuset fick en högre takresning än tidigare, för att ges bättre proportioner till det höjda tornet, och det är inte osannolikt att man invändigt breddade triumfbågen på sådant sätt som skett i flera kyrkor, även om inga rester av den bevarats i Garde. Vid någon tidpunkt, kanske samtidigt med tornets ombyggnad tillkom en sakristia på dåvarande korets norra sida, varav en grundmur påträffats. Möjligen kan gluggen i korets östra gavelröste härröra från denna.

Under 1300-talets förra hälft eller mitt inleddes en omvandling av kyrkan. Det äldre koret revs, liksom långhusets östra gavelmur. Långhuset förlängdes med tunna murar åt öster där ett nytt och väsentligt högre och större kor uppfördes med sakristia på norra sidan. Sannolikt försågs långhuset nu med ett nytt, spetsbågigt fönster i söder, i stället för det östra av de små fönstren i söder, omgestaltat på 1800-talet och igenmurat på 1960-talet, men synligt i teckningar och placerat mitt på det förlängda långhusets södra sida. De tunna murarna i långhusförlängningen och att korets sockel tar slut vid västra hörnet talar för att lösningen var provisorisk. Höjden på vindsöppningen till det nya koret talar för att långhusets tak redan hade denna högra vinkel och att man sannolikt inte förens nu höjde långhustaket. Planen var att detta skulle följas av ett ännu högre och bredare långhus på det äldre långhusets plats mellan koret och tornet. Att det äldre långhuset provisoriskt förlängdes visar att tanken var att låta tornet stå kvar, sannolikt dock endast provisoriskt eftersom det skulle ha tett sig lågt jämfört med ett stort nytt långhus. Triumfbågen gavs en sådan höjd att långhuset bör ha täckts av ett valv mellan yttermurarna eftersom någon valvkonsol för en tvåskeppig indelning inte hade varit rimlig att placera ovanför den höga bågen.

Likt grannkyrkorna i Alskog, Lye och Burs hann dock konjunkturerna och förutsättningarna att vända under 1300-talet och någon fortsättning inte bli av. Koncentrationen på denna del av ön av så kallade klövsadelskyrkor, med högt kor i öster och torn i väster kan tala för att ombyggnaderna kom i gång sent, jämfört med till exempel Etelhem och När, som även försågs med nytt långhus, medan endast Rone kyrka hann fullföljas på sydöstra Gotland med ett högt och resligt torn i väster. Att det äldre långhuset, liksom i andra klövsadelskyrkor, kompletterades vid korbygget talar dels för en omsorg om att kyrkobyggnaden under väntetiden skulle framstå som ett värdigt rum, dels för ett sätt att gardera sig ut ifall att ombyggnadsprojektet inte skulle kunna fullföljas. Ett tydligt tecken på att omvandlingen inte var slutförd var, utöver byggnadens proportioner och stora diskrepans mellan långhusets och korets portaler mot söder, var att triumfbågens övre del var avskuren mot långhuset. Långhusets takstol skymdes med ett träinnertak, möjligen redan under medeltiden, senast på 1690-talet då nuvarande innertak byggdes, troligen som ersättning för ett äldre. Otäta tak för regn och blåst, akustik och andra skäl kan ha talat för att man ofta valde att dölja öppna takstolar med träinnertak. Hur långhusförlängningen i öster var övertäckt före 1690 är dock inte känt, men troligen var utformningen likadan som i resten av långhuset, som på bilder från före 1960-talet. Den tidigare korportalen infogades sannolikt som nordportal i det äldre långhuset när koret hade rivits. Detta förfarande är samtidigt märkligt eftersom det innebar att man kompletterade det långhus som var planerat att rivas med ytterligare en ingång. Denna medförde ett murgenombrott och av omfattningens stenar att döma fick denna delvis kompletteras.

När det nya koret stod klart tillkom kalkmålningar i och kring sitt- och sakramentsnischerna. Det kan dock inte uteslutas att ytterligare målade dekor kan ha funnits i till exempel valvet från kyrkans byggnadstid. Ett påträffat fragment på murarna i långhusförlängningen visade att åtminstone denna del av kyrkan dekorerades vid 1400-talets mitt av den så kallade Passionsmästaren. Det tycks annars förefalla som att de bysantinska målningarna var synliga under resten av medeltiden. Eftersom målningarna var heltäckande torde det ha inneburit att ytor att målningsdekorera saknades i långhusets äldre del men fanns i långhusförlängningen och i koret.

Vad gäller senare förändringar är sådana kända först under 1600-talet. Under seklets senare tid anskaffades flera av kyrkans ännu i dag viktigaste inredningsföremål, altarpopsatsen och predikstolen. Även bänkinredningen tillkom liksom långhusets innertak och en innervägg för

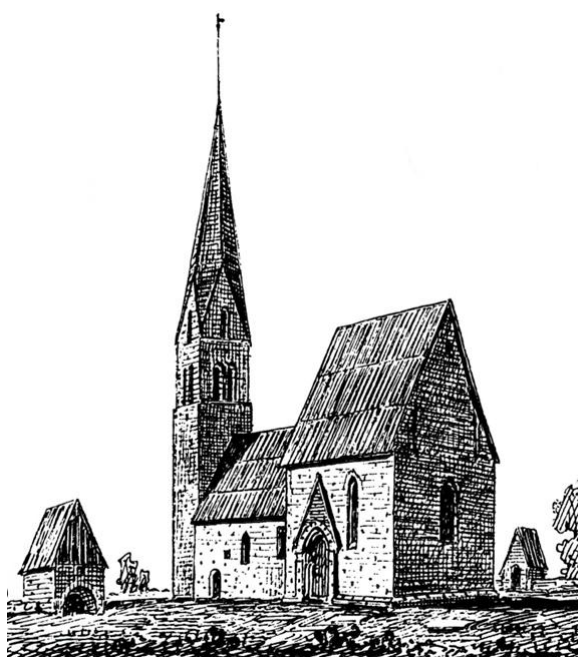
tornbågen, vilken avskärmade ringkammaren till magasin och härigenom kom att skydda målningarna i tornbågen för senare renoveringar, inte minst den överkalkning som kyrkorummet genomgick 1701 då kalkmålningarna sannolikt täcktes över första gången. Vid 1700-talets mitt målades innertaket och inredningen i övrigt målades eller målades om. Under de allra sista åren på 1700-talet moderniserades kyrkan ytterligare och två fönster upptogs på södra och norra sidan av långhusets östra förlängda del. Äldre avbildningar och beskrivningar visar att de hade stickbågigt krön. Möjligen kan något fönster ha funnits åtminstone på långhusförlängningens södra sida, till exempel en mindre ljusglugg för predikstolen, så som förekommer i några kyrkor, eftersom långhusets östra del annars måste ha varit mörk.

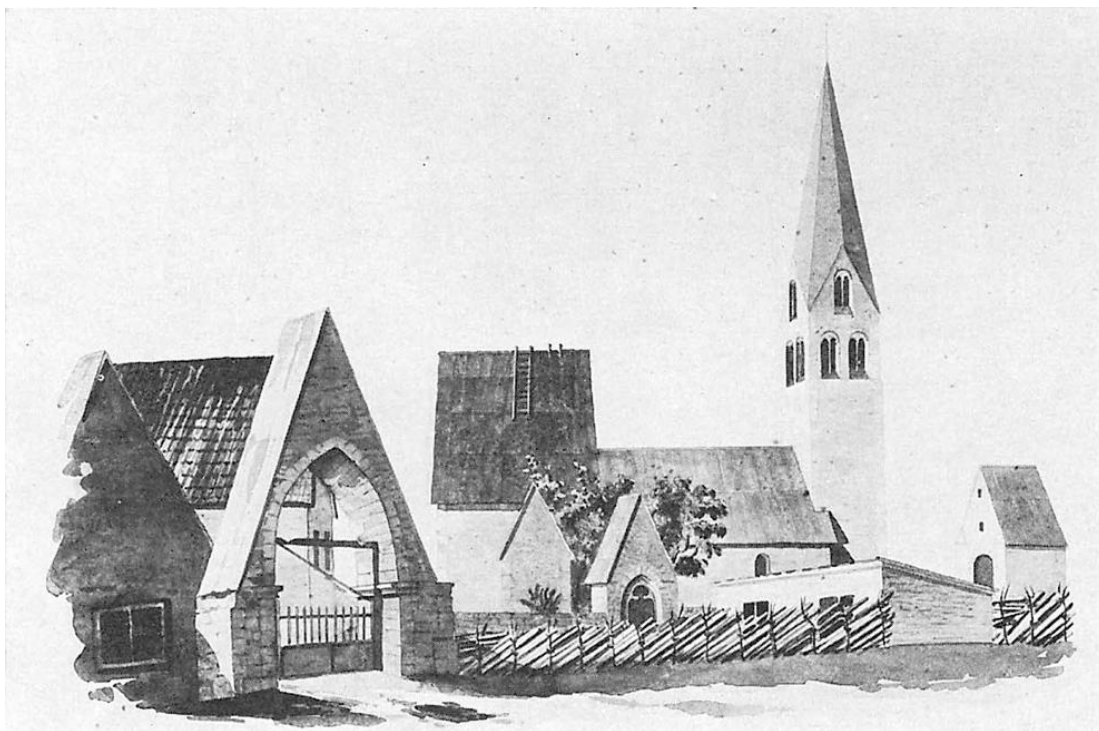
En reparation 1818 som omtalas i inskrift på korportalen avsåg sannolikt en yttre omputsning. Nästa synliga ingrepp i kyrkans yttre var att de stora fönstren i långhuset vid 1869 reglerades till formen och att ett nytt togs upp mitt på långhusets norra fasad. Det nordöstra av de små fönstren igensattes så att bara de västra små fönstren bibehölls för att ge ljus till orgelläktaren. De stora fönstren fick den rundbågiga formen med huggen omfattning som de östra långhusfönstren har än i dag. Vid ungefär samma tid fick långhusets södra portal och västportalen nya dörrar med infogade glaspartier för att släppa in dagsljus i samband med att ringkammaren åter införlivades med kyrkorummet, varigenom målningarna i tornbågen kom att lättare uppmärksammas av besökare.

En skorsten tillkom på 1930-talet för uppvärmningen men ned på 1960-talet. Det skedde vid kyrkans omfattande yttre och inre restaurering 1963-1968. Då återupptogs de tidigare igensatta mindre, ursprungliga fönstren och de två stora fönstren mitt på långhuset igensattes, trots att det södra funnits sannolikt sedan medeltiden om än med omfattning från 1800-talet. Foton från början av 1900-talet visar hur tornhuven lutat något mot söder, vilket rätades upp på 1960-talet.

Kyrkan från sydväst.
Teckning av Gustaf Adolf Unnerus 1828. Riksarkivet Visby, Avskriftssamlingen volym A 46:5. Långhusets två större fönster ännu en reglerade. Det mellersta fönstret har sannolikt fått sin form vid en medeltida utvidgning medan det östra fönstret troligen var från 1799. Nedan till vänster pastorats sigill, gjord av Unnerus utifrån teckningen. ATA, Sveriges Kyrkors arkiv, okatalogiserat. Nedan till höger tuschteckning av Per Arvid Säve 1864. Efter Sveriges Kyrkor, Gotland V:3 (1972). Det mellersta fönstret på långhuset avbildas med gotisk spetsbåge.

Kyrkan från norr. Teckning av Lars Cedergren 1855. Efter Sveriges Kyrkor 145, Gotland V:3 (1972).

Kyrkan från nordväst. Detalj ur teckning Per Arvid Säve 1863, Uppsala universitetsbibliotek (Alvin), (Handteckning, Sverige, Säve), se s. 14. Här framgår att långhusets då hade två små fönster i västra delen samt ett större, rektangulärt i östra delen, sannolikt från 1700-talets slut.

Exteriör från sydöst och nordöst. Foto Carl Fredrik Lindberg 1875, ATA. Långhusets fönster har fått enhetlig form med huggen omfattning 1869.

Exteriör från söder och sydväst. Foto J. W. Hamner 1900 respektive Einar Erics 1914, ATA.

Långhuset norra fasad från nordväst samt västra delen av långhuset från sydväst. Foto Berit Wallenberg 1928, ATA. Till vänster kyrkans södra fasad. Foto ca 1930, ATA.

Långhusets äldre yttertak frilagt under takets ombyggnad. Taknocken sedd från nordöst. Foto Alfred Edle 1931, ATA.

Tornets nedre del från nordöst under takarbeten, varvid resterna av det ursprungliga långhustaket var frilagda och långhusets ursprungliga takvinkel framgick i förhållande till tornet. Foto Alfred Edle 1931, ATA.

Exteriör från väster och sydväst. Foto Erik Lundberg 1938 respektive Bertil Berthelson ca 1940-1950, ATA. Bilderna visar tornhuvens tidigare lutning åt söder. Skorsten har tillkommit.

Exteriör från sydväst ca 1950. Ovan till höger sydfasaden sedd från väster ca 1940-1950. Nedan till höger sydfasaden från sydöst 1961. Foto Stig T. Karlsson, Bertil Berthelson respektive Dagmar Selling, ATA.

Långhuset och koret från sydväst på 1960-talet. Det östra av långhusets ursprungliga fönster återupptaget och det större fönstret intill, sannolikt medeltida men helt omgestaltat 1869, ännu ej igensatt. Foto Kungl. Konsthögskolan ca 1968 (Alvin).

Exteriör från sydöst efter restaurering 2004. Tornhuven upprättad 1963. Skorstenen revs troligen på 1960-talet. Foto Jan Utas. Efter Garde kyrka, Gotland, Vård- och underhållsplan 2006.

Nulägesbeskrivning

Exteriör

Kyrkans yttre består av ett högt torn i väster, ett långhus, ett högre kor i öster med en sakristia på norra sidan. Tornet har en spetsig åttkantig spira med liggande tornpanel, utgående från höga och spetsiga murade gavlar åt tornets alla sidor. Övriga byggnadsdelar har sadeltak med faltak, varav sakristians är tvärställt mot de övriga. Kyrkan är murad av kalksten. Fasaderna är putsade, så när som på hörnkedjor, omfattningar kring öppningar och socklar. Torn och långhus har ingen sockel, men de nedersta stensnitten saknar puts och är tunt slammade i vitt. Ljudgluggarnas bågar har tegel, i de nedre mot väster och söder i hela den yttre bågen, i övriga i dekorativ växling mellan tegel och kalksten. Ljudgluggarnas kolonnetter är av trä.

Fasaderna uppvisar en stilskillnad mellan långhuset och koret, vilken förstärkts genom vissa rekonstruktioner och igensättningar av fönster på 1960-talet. Medan långhus och torn präglas av en romansk karaktär, om en med antydning till gotiskt spetsiga bågar i ljudgluggarna, har korets öppningar tydligt gotisk karaktär med spetsbågiga och rikt utformade portal- och fönsteröppningar. Långhusets portaler och tornportalen har enkel rundbågig form. Södra långhusportalen utgör kyrkans huvudingång. Nordportalen är sekundärt tillkommen, vilket framgår invändigt genom passagens form och placering, och anses vara ditflyttad från det rivna koret vid det nya gotiska korets tillkomst. Emellertid visar omfattningens uppbyggnad av endast fyra block större likhet med det gotiska korets ingång till sakristian än med de två övriga romanska portalerna, och den uppåt avsmalnande formen, som bidragit till den tidiga dateringen, förekommer inte bara på tidigmedeltida portaler. Långhuset har fyra mycket små rundbågiga fönsteröppningar. Medan de västra på södra och norra sidan har kvar sina ursprungliga omfattningar och aldrig har varit igensatta har de övriga helt eller delvis rekonstruerade omfattningar. Långhusets östra fönster på norra och södra sidan, placerade i den del som utgör en förlängning av det ursprungliga långhuset, är större och har helt huggna rundbågiga omfattningar, tillkomna 1869 när dessa fönster fick sin nuvarande form.

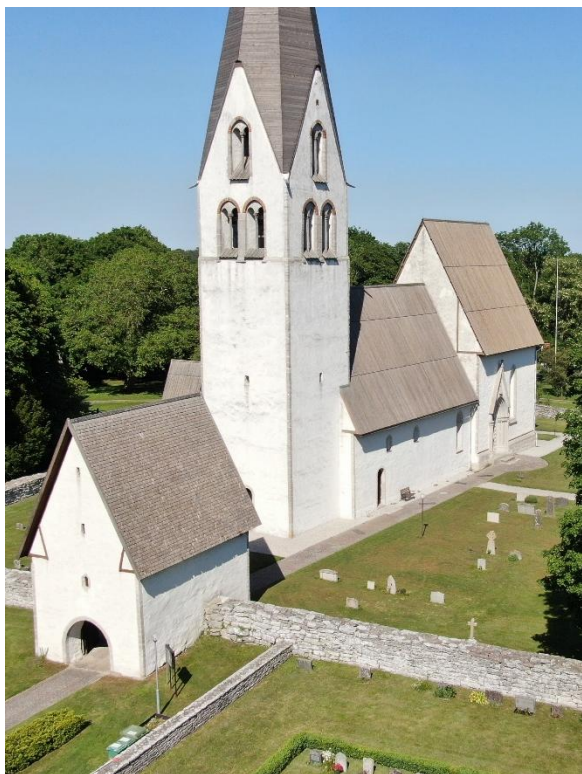
Korets sockel är hög, upptill släthuggen med skråkant och rundstav, men slutar tvärt vid de västra hörnen utan fortsättning på korets västra sida men även utan förtagning mot det sannolikt planerade större långhuset som aldrig uppfördes. Korportalen är kyrkans utan jämförelse största, utan att för den skull utgöra huvudportal. Den är uppbyggd av finhuggen grå kalksten som en perspektivportal med flera språng och kolonnetter. Kapitälbanden har tydligt framspringande bladformer. Portalen har en hög vimperg, krönt av ett litet torn och försedd med en skulpterad välsignande Kristus. Både korets fönster mot söder och mot öster är indelade av poster och försedda med masverk. En ljudglugg högt upp i korets östra gavelröste har en huggen rundbågig öppning och är troligen en återanvänd fönsteromfattning från det äldre korpartiet eller sakristian. Den nuvarande sakristian med enkel spetsbågig fönsteröppning i öster utgör en egen byggnadskropp, placerad på en för byggnadsdelen högre sockel. Tornets vindflöjel bär bokstäverna GA.

Exteriör från sydöst. Foto JL 2023.

Exteriör snett ovanifrån från söder. Foto Pär Malmros 2020, Visby stift.

Exteriör snett ovanifrån från sydväst. Foto Pär Malmros 2020, Visby stift. Till höger exteriör från sydväst. Foto JL 2023.

Långhusets sydfasad från söder och sydväst. Foto JL 2023.

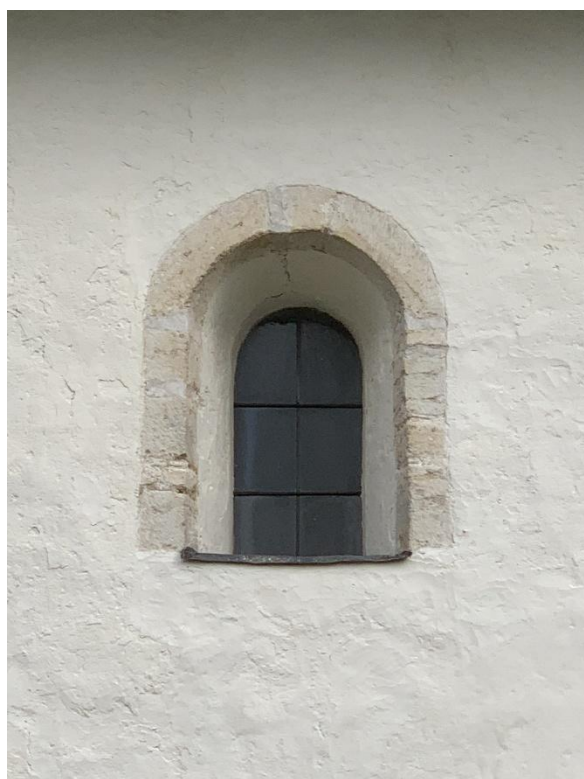
Södra långhusfasadens
äldre, västra del. Foto JL
2023.

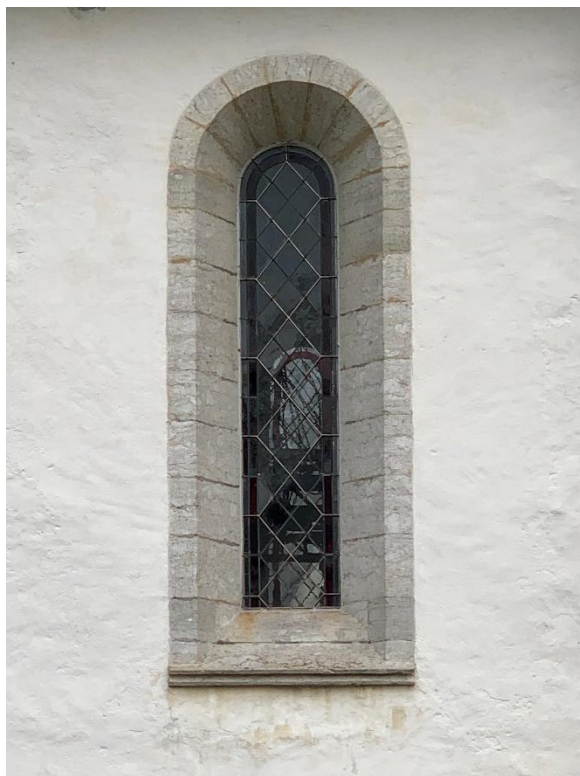
Södra långhusportalen.
Foto JL 2023.

Långhusets sydportal och sydvästra fönster i början av 1900-talet. Den glasade dörren från 1800-talets senare del byttes ut vid 1960-talets restaurering. Foto Einar Erics 1914 och Berit Wallenberg 1928, ATA.

Långhusets sydvästra och mellersta södra fönster, det senare återupptaget och delvis rekonstruerat 1963-1968. Foto JL 2023.

Långhusets sydfasads östra del med långhusets sydöstra fönster, upptaget, kanske i slutet av 1700-talet, försedd med ny form och huggen omfattning 1869. Foto JL 2023.

Anslutningen i sockeln mellan långhuset och koret på södra sidan. Till höger koret från sydväst. Foto JL 2023.

Koret från sydöst.
Foto JL 2023. Nedan
korets sydfasad snett
ovanifrån i släpljus.
Under putsen nära
östra hörnet anas
finhuggen
kvadersten, möjligen
tagen från det äldre
koret. Foto Pär
Malmros 2020,
Visby stift.

Korportalen och korets södra fönster. Foto JL 2023.

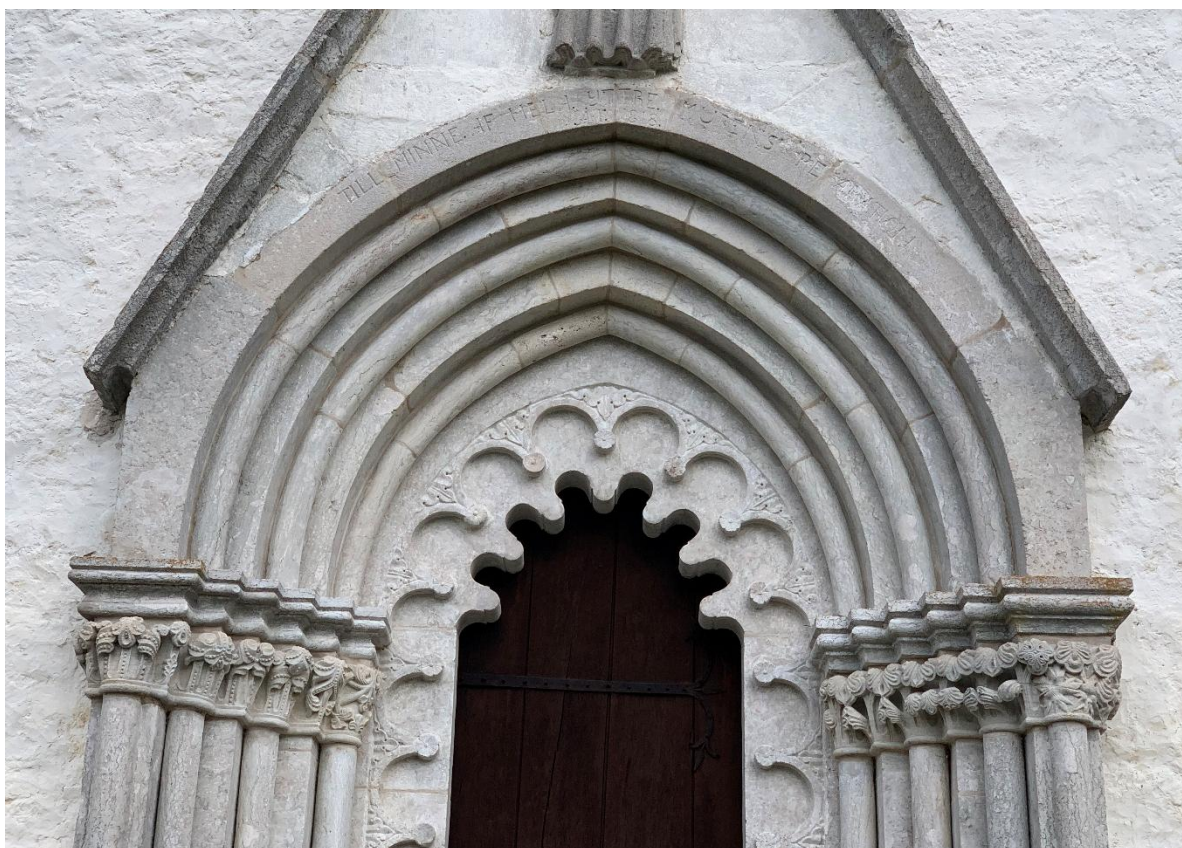
Korportalen och södra korfönstret från sydväst. Till höger detalj av korportalens västra kapitälband och arkivolter från sydväst. Foto JL 2023.

Korportalens västra och östra kapitälband. Foto JL 2023.

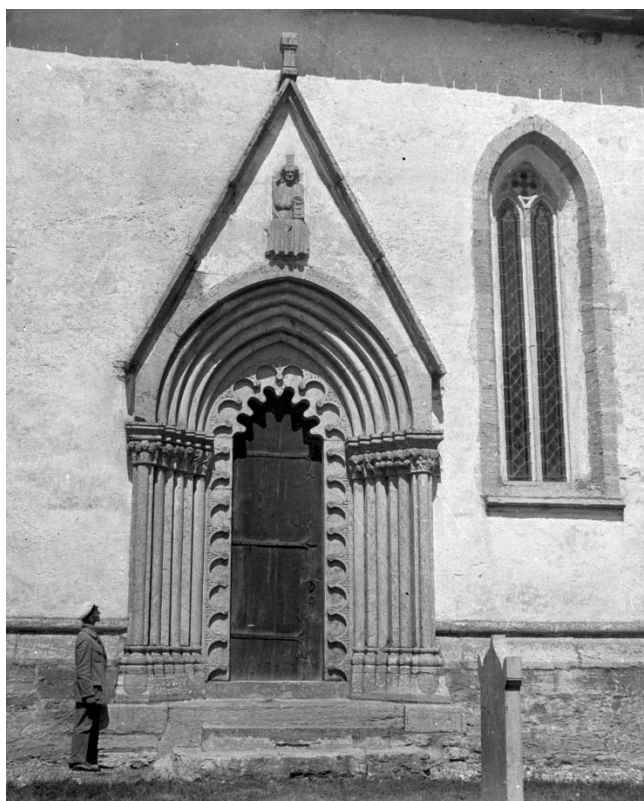
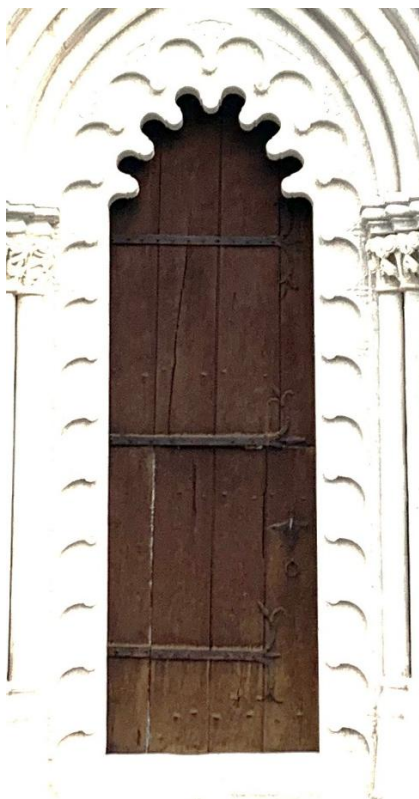
Korportalens västra och östra basband. Foto JL 2023.

Korportalens arkivolter, med inskrift från 1700-talet på yttersta bågen, samt tympanon med huggen dekor för en flackare spetsbåge. Foto JL 2023.

Korportalens vimpersgukulptur med välsignande Kristus samt krönande torn. Foto JL 2023.

Korportalens dörrblad.
Foto JL 2023. Ovan till
höger korportalen och
korets södra fönster.
Foto 1917, ATA. Nedan
korportalen och korets
södra fönster. Foto
Sören Hallgren 1959,
ATA.

Korets östra fönster. Till höger koret från nordöst. Foto JL 2023.

Ljuslugg i korets östra gavelröste, med huggen omfattning, troligen överflyttad från det äldre koret. Foto Rebecka Svensson 2021, Visby stift. Till höger hörnet mellan koret och sakristian, sett från öster. Foto JL 2023.

Sakristian från nordöst och nordväst. Foto JL 2023.

Sakristians nordfasad. Till höger sakristiefönstret. Foto JL 2023.

Sockeln i korets nordvästra hörn. Till höger korets västra gavel sedd från nordväst. Foto JL 2023.

Långhusets norra fasad. Foto JL 2023.

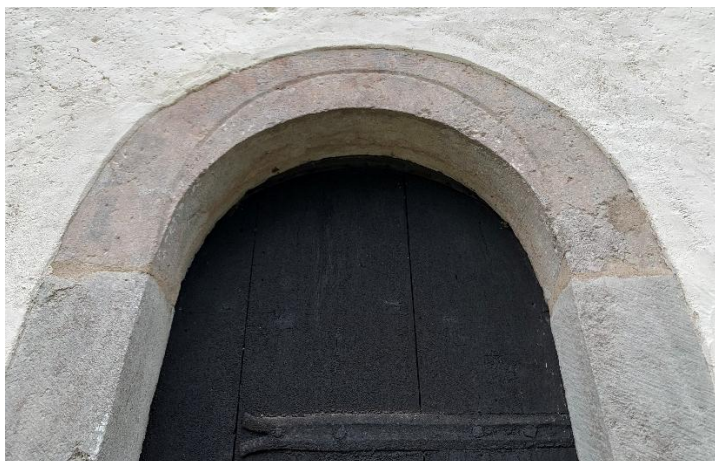
Fönster i långhusets östra del, upptaget vid 1700-talets slut och med huggen omfattning från 1869. Till höger norra mellersta fönstret, rekonstruerat på 1960-talet. Foto JL 2023.

Långhusets nordvästra fönster och nordportalen. Till höger närbild av det nordvästra fönstret. Foto JL 2023.

Långhusets nordportal, i efterhand infogad i murverket, troligen vid korbygget på 1300-talet. Möjligen flyttad från det äldre koret, men med annan utformning än kyrkans övriga romanska portaler. Foto JL 2023.

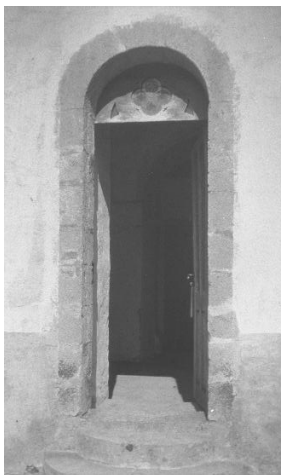

Nordportalens krön med huggen
rundbågig inhuggning ovanför öppningen.
Till vänster tröskelstenen med putsrand.
Foto JL 2023. Nedan nordportalen före
1960-talets restaurering. Foto Bertil
Berthelson ca 1940-1950, ATA.

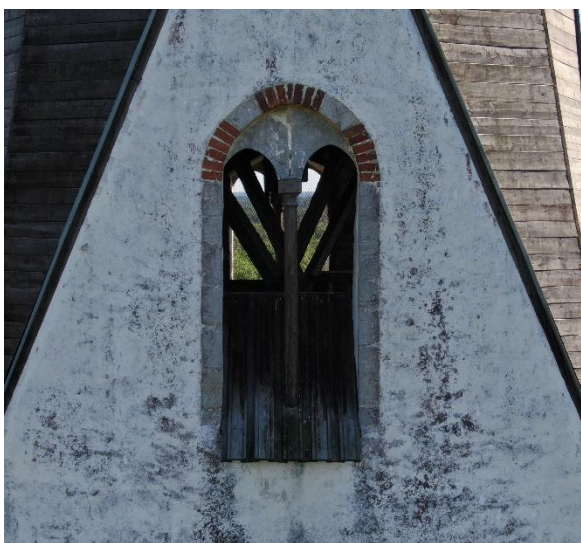
Kor, långhus och tornets nedre del från nordväst. Foto JL 2023.

Tornportalen. Foto JL 2023. Till höger portalen före 1963-1968. Foto Berit Wallenberg 1928 och Bertil Berthelson ca 1940-1950, ATA.

Torn och kor från öster. Ovan till höger ljudgluggarna från sydväst. Foto Pär Malmros 2020, Visby stift.
Nedan till höger ljudgluggarna från nordöst. Foto JL 2023. De nedre ljudgluggarna i väster och söder har bågar helt i rött tegel medan övriga ljudgluggar har växling mellan rött tegel och kalksten.

Rektangulär ljusglugg på tornets södra sida. Foto JL 2023.
Ljudgluggar, i tur och ordning: de nedre västra, de nedre norra, den övre västra och den övre norra. Foto Pär Malmros 2020, Visby stift. Nedan till höger övre södra ljudgluggen samt rektangulär glugg högst upp i södra gavelröset. Foto JL 2023. Nedan till vänster vindflöjel med bokstäverna GA. Foto Pär Malmros 2020, Visby stift.

Interiör

Kyrkorummet består utifrån planformen av tre delar: det stora koret i öster, det avlånga långhuset samt den lilla ringkammaren innanför tornbågen i väster. Den rumsliga uppdelningen framstår inne i rummet på annat sätt genom att triumfbågen är ovanligt hög och snarare förenar än delar upp kyrkorummet. Långhusets östra del, den östliga förlängningen som tillkom vid korbygget, framstår som en rumslighet med egen karaktär, genom att vara något bredare och ha ett högt tredingstak och stora fönster åt söder och norr. Långhusets västra del, motsvarande den romanska kyrkans långhus, har ett plant trätak och är nästan helt omöblerat, till skillnad från långhusets östra del där de slutna bänkkvarteren är placerade. Utöver tillfälliga och flyttbara föremål är det dopfunten i rummets mitt och de väggfasta murade bänkarna som möblerar det i övrigt tomma äldre långhuset. Den rundbågiga tornbågen skiljer sig tydligt från triumfbågens stora vidd. Bågen har kvar sina ursprungliga mått, vilket är ovanligt för såväl tornbågar som triumfbågar från tidig romansk tid. För kyrkorummets upplevelse är det nästan tomma äldre långhuset under ett livligt akantusmåleri i taket, samt det ljusa koret och de ljusa bänkarna viktiga och karaktäristiska inslag.

Medan koret täcks av ett murat kryssvalv har övriga delar av rummet innertak av trä, i långhusförlängningen som ett högre tredingstak, i långhusets äldre del som ett plant innertak och i ringkammaren som ett trätak på kraftiga bjälkar. Golvet består av kalkstensplattor, inlagt på 1960-talet med inslag av äldre gravhällar i koret, utom i bänkkvarteren som har trägolv. Innermurarna är putsade, utom triumfbågen och hörnkedjor till korets fönster- och portalöppningar, vilka har frilagd, slåthuggen kalksten. På putsen i långhusets äldre del och i tornbågen finns inslag av kalkmålningar. I tornbågen återfinns två målade helgonbilder på var sida om ett krönande kors, vilka aldrig har varit överputsade och räknas till de bäst bevarade kalkmålningarna av bysantinsk typ i landet. Rester av kalkmålningar från samma tillfälle har påträffats som fragment och frilagts på långhusets övriga väggar, senare kompletterade med rekonstruerade fältindelade linjer. Målningarna antas ha tillkommit under 1100-talet, strax efter kyrkans byggnadstid. De präglas av en bysantinsk stil som också återkommer i Källunge kyrka och rester av målningar i bland annat Dalhem, Sundre, Eke och Havdhem kyrkor.

Målningsfragmenten i långhuset frilades vid 1960-talets restaurering och hade varit överputsade sedan åtminstone 1700-talet. Ett samtidigt framtaget fragment på långhusförlängningens södra mur härrör från i övrigt försvunna kalkmålningar från 1400-talet. I och kring en nisch på korets södra sida finns inslag av kalkmålningar från 1300-talet. Långhusets trätak har målningar av Nils Salin 1749, över långhusets äldre del dekorerat med täta akantusrankor medan det vertikala partiet vid övergången mot långhusförlängningens tredingstak har ett målat trädlandskap inom spetsbågig ram. Målningen satt ursprungligen i triumfbågens övre del, vänd mot koret. Korets östra fönster har en glasmålning i ljusa färger av konstnären Randi Fisher 1974.

Ringkammarens västra del avskiljs till stolsförråd med en laserad skärmvägg i trä från 2008 med infogad utställningsmonter. Sakristian nås genom en ingång på korets norra sida med huggen omfattning, troligen från korets byggnadstid i kalksten, uppåt avslutad med en klöverbladsbåge. Dörren med räfflade markeringar av brädornas kanter är sannolikt medeltida. Sakristian täcks av ett ursprungligt kryssvalv och har i öster en försänkt murnisch kring fönstret med en slipad utskjutande håll som botten. En lucka i golvet leder ned via en putsad trappa i betong till en källare, utgrävd och försedd med murar och gjutet golv sannolikt som pannrum för den 1932 införda värmeledningen, som togs ur bruk på 1960-talet. En smal trätrappa leder upp genom träbjälklaget över ringkammaren till tornets första övervåning via en dörrförsedd mindre

kammare i trä. Den första övervåningens murar utgörs delvis av huggna kvaderstensblock med breda fogar med ritsar som markerar varje block, åtminstone i den östra muren. Över denna har sedan slagits en putsyta som endast delvis är bevarad. Högt upp i våningens östra del finns utgången till långhusvinden. Passagen är elegant utförd med rundbågigt krön av huggen sten. Öppningen är placerad utan samband med tornets våningsindelning, högt över golvet och nås via en trätrappa och passerar ett stycke ovanför bjälklaget till nästa våning. Denna våning som nås via trätrappans fortsättning har kraftiga bjälkar men saknar delvis golv. Även dessa murar har täckts av nu till stor del nedfallen puts, men dess stenblock har enklare behuggning än i våningen nedanför. Ljusgluggar finns åt både söder och väster, båda övertäckta av stenhällar från en tidigare bildsten. I våningens övre delar finns hål efter bjälkar, möjligen för förvaringsupplag. Tredje övervåningen nås via trätrappa genom ett bjälklag. Murarna uppvisar spår av igenmurade ljudgluggar, en åt varje håll och åt norr med rester av den inåt vända bågformade öppningen synlig. Våningen utgjorde således klockvåning innan tornet senare höjdes. Kvarsittande puts på var sida om de tidigare ljudgluggarna och som fortsatt in i öppningarnas smygar visar att våningen var putsad när den utgjorde klockvåning. Över nästa träbjälklag finns den nuvarande klockvåningen, som har stora ljudgluggar i två våningar åt alla håll. Våningen är öppen uppåt förbi de murade gavlarna och upp inuti tornhuven.

Långhusvinden nås via öppningen i tornets första övervåning. Muren mot tornet har delvis huggna block med kvaderstensritsar i fogarna på samma sätt som i muren in mot tornet. Över dessa ligger rester av puts som visar att hela muren senare varit putsad. Takstolen av trä över långhusets äldre del utgör en av landets mer uppmärksammade medeltida takstolar. Den tillkom samtidigt som långhusets äldre del och har dendrokronologiskt daterats till 1100-talets förra hälft. Takstolens högben och snedsträvor är dekorativt huggna vilket visar att de varit synliga från kyrkorummet och att långhuset har haft öppen takstol. Plankan, styrbrädan, som löper rakt fram mitt över takstolarna utgör den ursprungliga spång som gav tillträde från öppningen i väster till korvinden i öster, vilket kan tala för att koret hade ett tunnvalv och vind som skulle vara möjligt att besiktiga, även om detta inte kan beläggas på annat sätt. Takstolen är också uppmärksamman för att den på ovansidan även bevarat ansenliga partier av den ursprungliga takbeläggningen med underpanel och täckning av medeltida takspån, i en större omfattning än i andra kyrkor, samt en ursprunglignockbräda. Orsaken till att takstolen är så välbevarad är att den sparades när långhustaket höjdes, antingen i samband med tornets påbyggnad i mitten av 1200-talet eller när koret byggdes på 1300-talet. Den nya takstolen byggdes med den gamla som stödkonstruktion. Den öppna takstolen torde ha dolts av ett träinnertak senast i samband med korbygget eftersom långhusförlängningen inte tycks ha anpassats efter takstolen och eftersom den västra kormuren till skillnad från den östra tornmuren inte var putsad för att synas nedifrån kyrkorummet. I dag är utrymmet mellan takstolens bindbjälkar inte enbart dold nedifrån utan även fyllt med isolering och golvpanel. Den övre takstolen är utbytt och utgörs idag av höga stödben från 1960-talet, varav några av limträbalkar. Sidomurarnas krön är förstärkt av en betongmur, sannolikt från 1960-talets restaurering. Över långhusförlängningen ligger innertaket högre och nås via en brant trappa. En ståldörr i en tunn mur från 1960-talet leder till korvinden. Den tunna muren utgör utfyllnad i den tidigare öppningen mot korvinden som i dag utgör en vid nisch mot öster. Korvalvets ovansida täcks av isolering. Takstolen härrör från 1960-talets restaurering och har en modernt uppbyggd konstruktion. Det östra gavelröstet har på insidan kvarsittande ställningsvirken. Röstet uppvisar även ljusgluggen vars omfattning troligen hämtats från det rivna koret med sakristia.

Interiör mot öster. Foto JL 2023.

Interiör mot väster. Foto JL 2023.

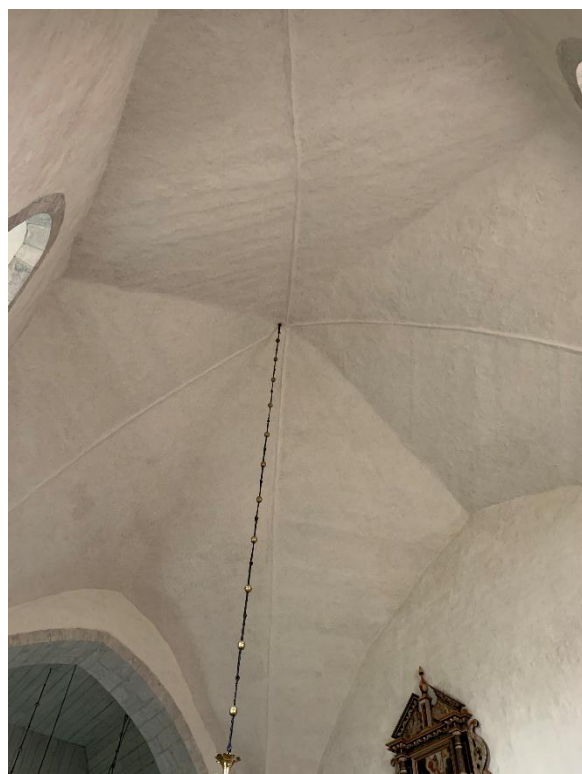
Interiör mot väster.
Foto JL 2023.

Interiör av koret
mot öster. Foto JL
2023.

Interiör av koret mot nordöst. Foto JL 2023.

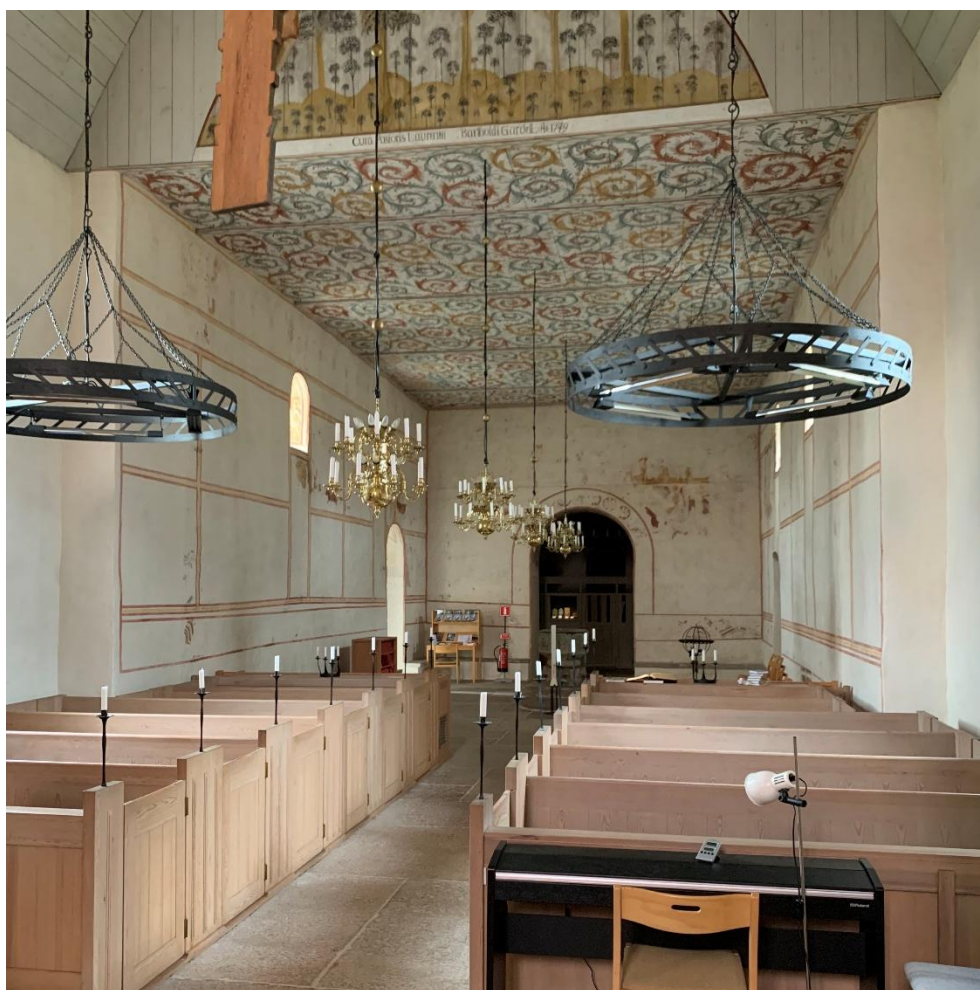
Interiör av koret mot norr. Korvalvet sett mot nordväst. Foto JL 2023.

Korets ösfönster
med glasmålning av
Randi Fischer 1974.
Foto JL 2023.

Interiör av långhuset mot sydöst och väster. Foto JL 2023.

Interiör av långhusets äldre del mot sydväst. Foto JL 2023.

Det södra fönstret i långhusets förlängning. Till höger stycke av det äldsta långhusets södra mur. Foto JL 2023.

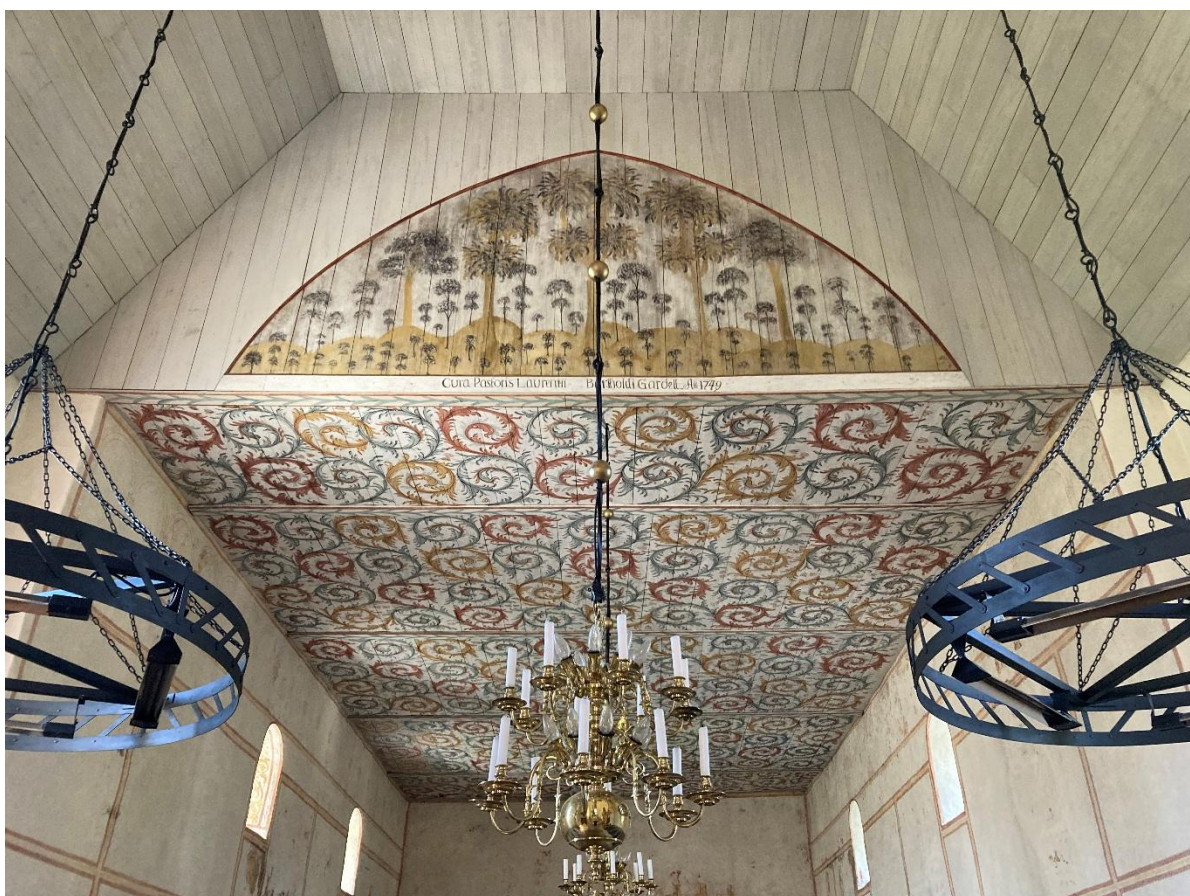
Målningar kring långhusets sydportal. Till höger tornbågen och långhusets västra mur. Foto JL 2023.

Långhuset nordvästra hörn med målningar och sittbänk. Foto JL 2023.

Långhusets norra mur mot öster samt norra murens östra del mot norr. Foto JL 2023.

Långhusets innertak mot väster. Foto JL 2023.

Långhusets innertak sett från koret med förhöjningen av östra delen 1963-1938 och det sparade fält som tidigare omgavs av triumfbågen. Foto JL 2023

Långhusets innertak ett mot nordöst med målningar troligen från 1739. Foto JL 2023.

Kalkmålning på tornbågens södra insida. Foto JL 2023.

Kalkmålning på triumfbågens norra insida. Foto JL 2023.

Kors målat i hjässan av tornbågen. Nedan detaljer av målningarna på tornbågens insidor.

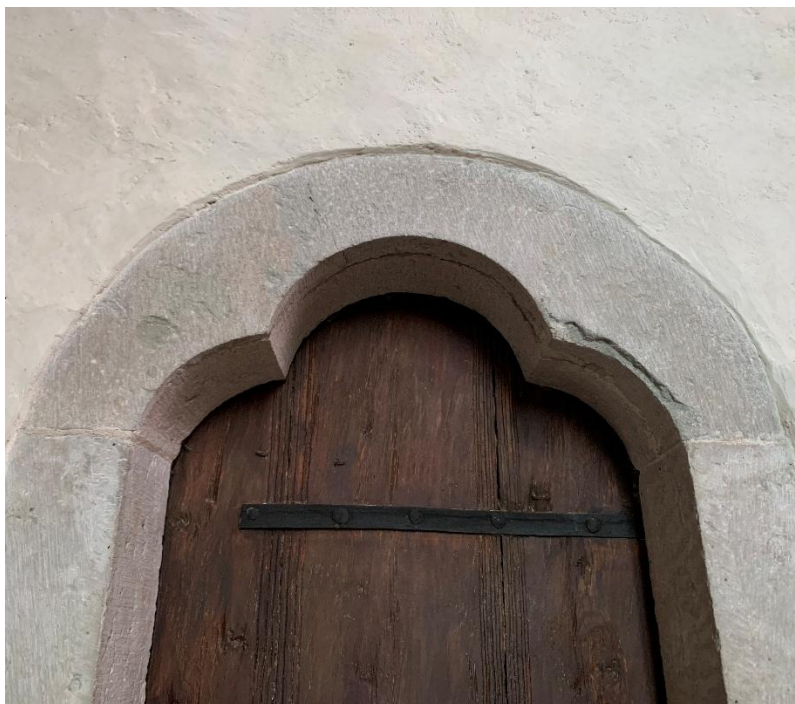
Foto JL 2023.

Tornbågen med blick in i ringkammaren mot väster. Nedan till vänster tornbågens nedre del sedd mot sydväst med murade sittbänkar. Nedan till höger ringkammaren sedd ovanifrån mot nordväst. Foto JL 2023.

Sakristieingången. Till höger detalj av omfattningens bågrön samt av dörren, visande ristade räfflor längs trästyckenas kanter. Foto JL 2023.

Blick genom sakristieingången med nischen kring sakristians fönster och dess murade altarahäll. Foto C. G. Rosenberg troligen ca 1940, ATA. Till höger sakristians valv och övre delen av fönsternischen, sedda mot nordöst. Foto JL 2023.

Sakristian mot norr. Till höger lucka i sakristiegolvet med trappa till sakristians källare, sedd mot nordöst. Foto JL 2023.

Sakristians källare, troligen från 1932 för kyrkans dåvarande värmeanläggning, sedd mot norr med murad trappa samt mot nordöst. Foto JL 2023.

Uppgången från ringkammaren till tornets första övervåning, sedd mot öster. Till höger tornets första övervåning mot nordväst med inbyggnad kring tornuppgångens mynning. Foto JL 2023.

Tornets första övervåning mot nordväst, snett uppifrån. Till höger våningens nordöstra hörn med målade brädor från långhusets innertak samt ställningen kring trappen för utgången till långhusvinden. Foto JL 2023.

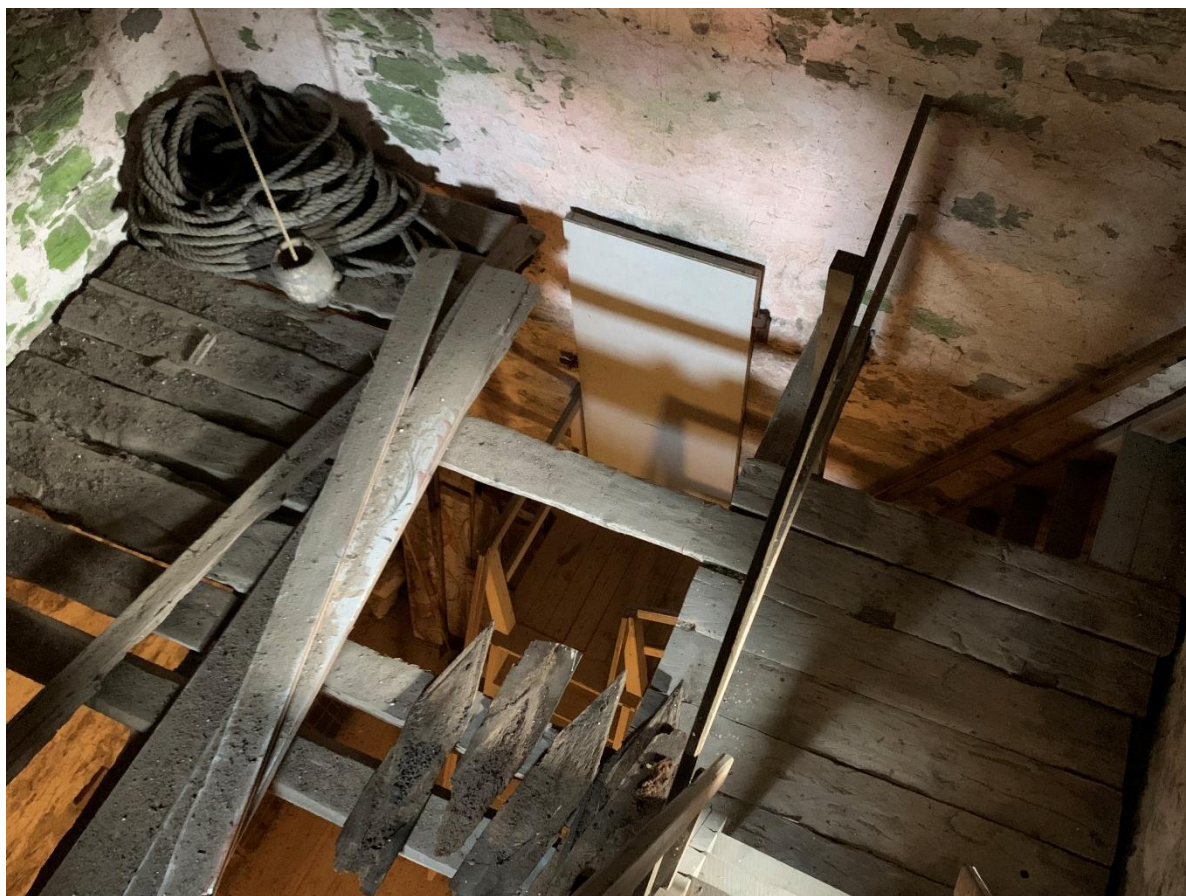

Passage till långhusvinden. Till höger detalj av murverket i första övervåningens östra mur med kvaderritsar. Nedan detalj av passagens vältning samt en avkapad inmurad bjälke. Foto JL 2023.

Bjälklaget över tornets första övervåning sett mot sydväst. Till höger tornets andra övervåning, sedd genom bjälklaget mot nordväst. Foto JL 2023.

Bjälklaget mellan tornets första och andra övervåningar sett mot nordöst med dörren för utgången till kyrkvinden. Några takspån ligger på bjälkarna. Foto JL 2023.

Tornets andra övervåning mot nordväst och nordöst med sturk (träskoning) kring klockrepet. Foto JL 2023.

Ljusglugg mot söder i tornets andra övervåning med övertäckning bestående av ett bildstensfragment med synligt mönster, troligen av ett fartygssegel. Foto JL 2023.

Tornets tredje övervåning mot sydväst samt del av östra muren med framspringande igenmurning av en av det då lägre tornets ursprungliga ljudgluggar. Foto JL 2023.

Tornets tredje övervåning mot öster med igenmurad ljudglugg. De putsade partierna talar för att klockvåningens väggar var putsade före påbyggnaden vid 1200-talets mitt. Foto JL 2023.

Tredje övervåningen mot norr med igenmurad ljudglugg. Delar av gluggens bågstenar har bevarats på höger sida. Foto JL 2023.

Igenmurningens skarv vid en av de tidigare ljudgluggarna visande hur putsen fortsätter in i skarven. Till höger tvärgående bjälke i våningen med olika urtag. Foto JL 2023.

Klockvåningen mot väster. Foto JL 2023.

Klockvåningen mot öster. Foto JL 2023.

Blick uppåt i tornhuven mot den norra gaveln och ljudgluggen, till höger mot den östra. Foto JL 2023.

Blick uppåt i tornhuven med söder nedåt respektive, till höger, mot nordväst. Foto JL 2023.

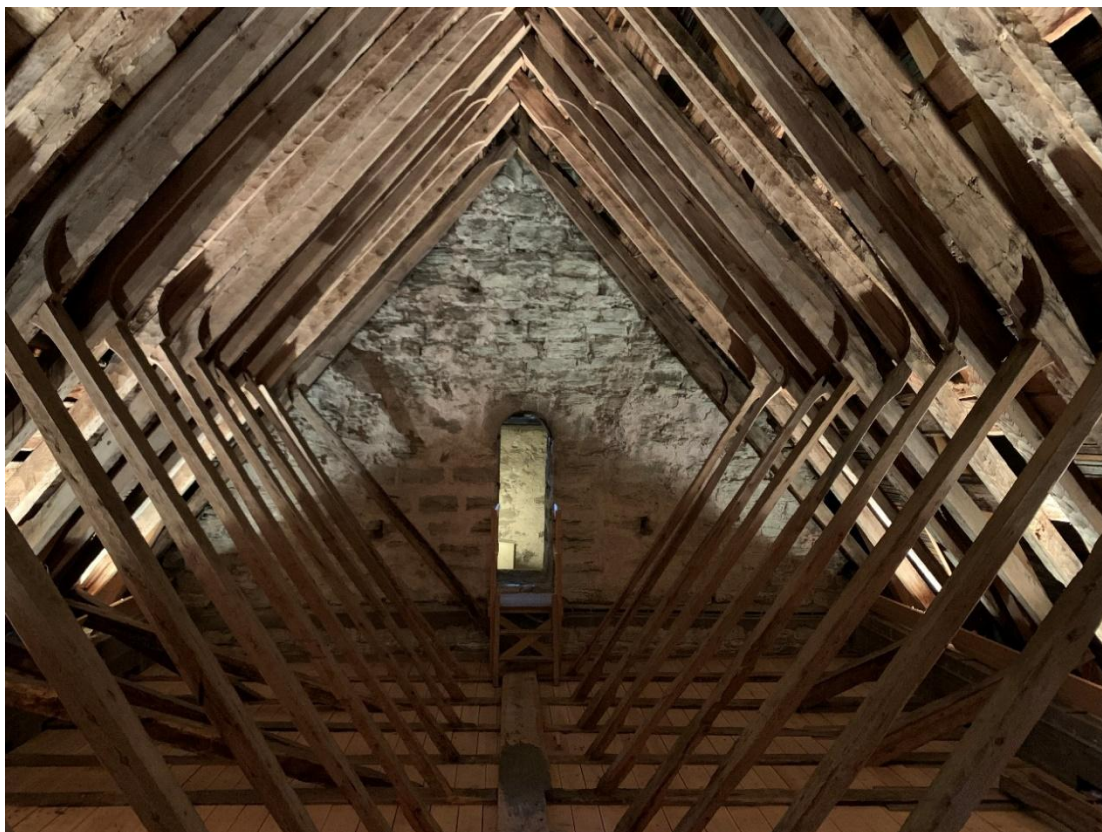
Långhusvinden mot nordväst med den tidigmedeltida, ursprungligen öppna takstolen. Foto JL 2023.

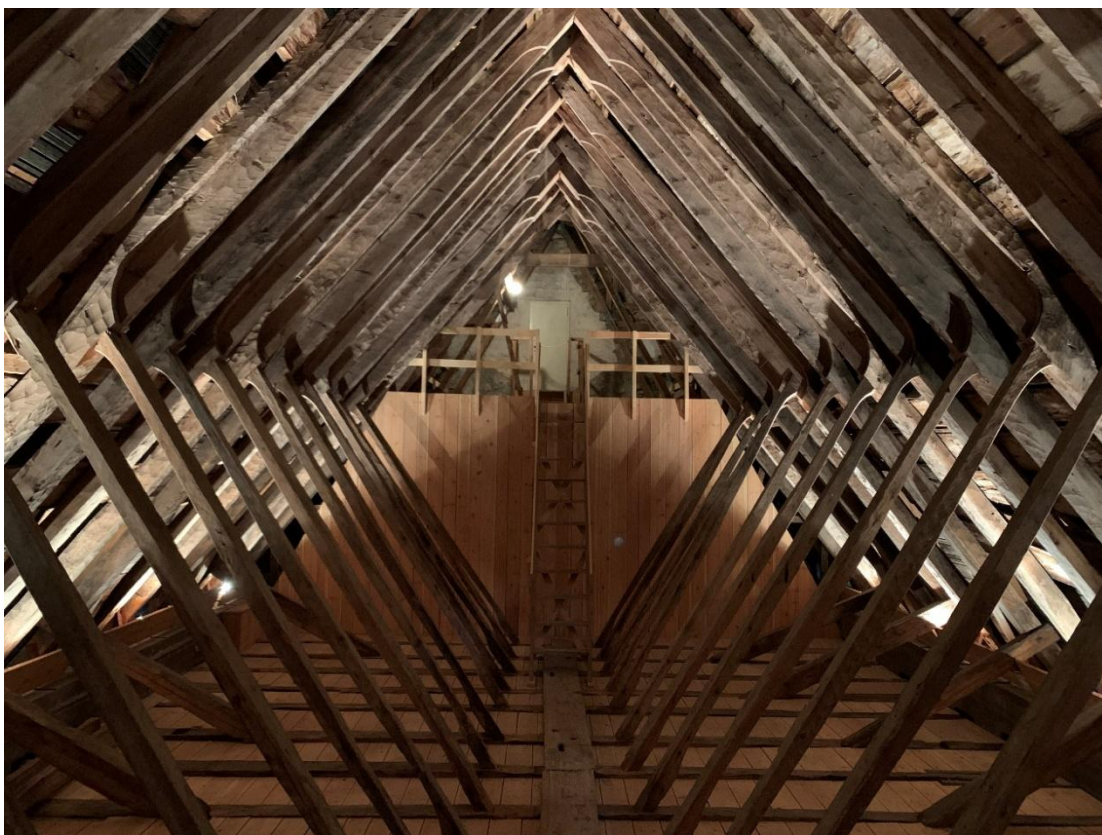
Tornets östra mur sedd från långhusvinden, till höger partiet ovanför öppningen från tornet. Foto JL 2023.

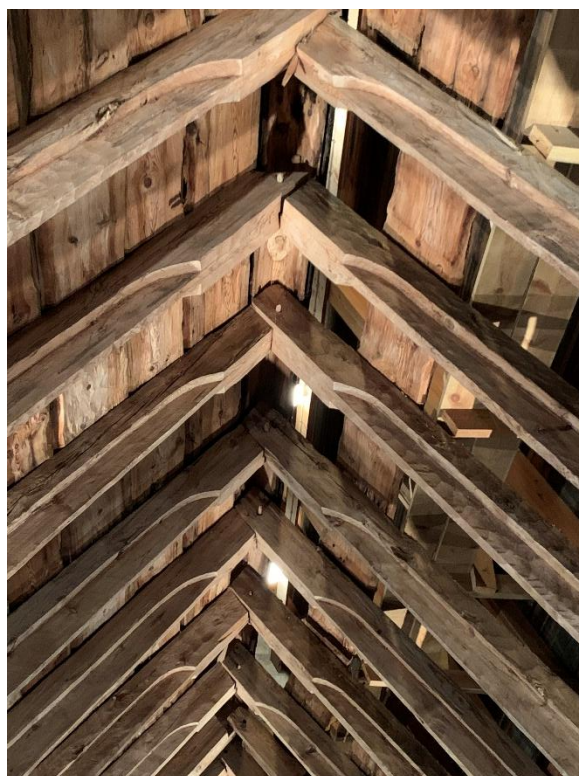
Passagen från tornet till långhusvinden, sedd från öster. Till höger parti av muren söder om passagen visande kvaderritsar i fogarna. Foto JL 2023.

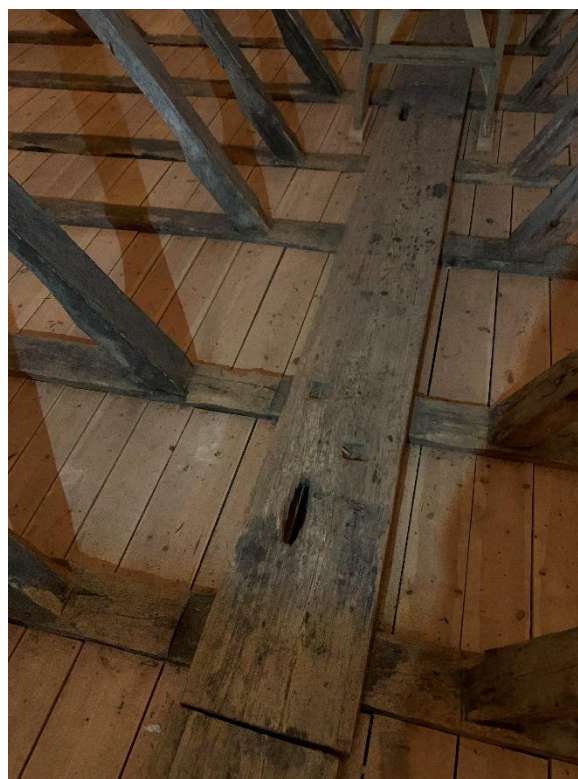
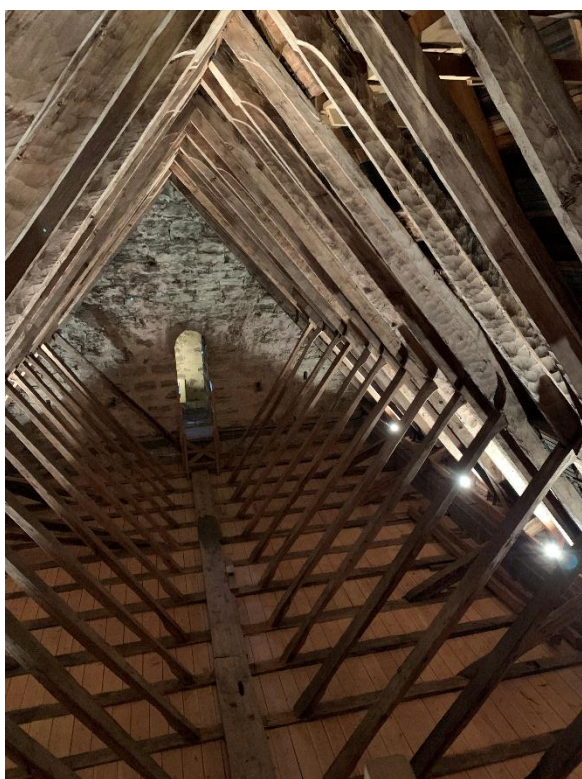
Långhusvinden med takstolen sedd mot väster. Foto JL 2023.

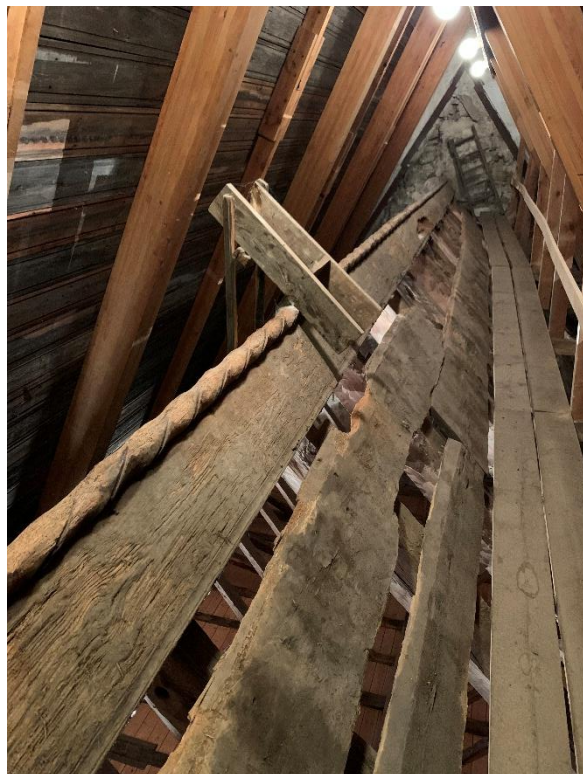
Långhusvinden med takstolen sedd mot öster och förhöjningen från 1960-talet över långhusets östra del. Foto JL 2023.

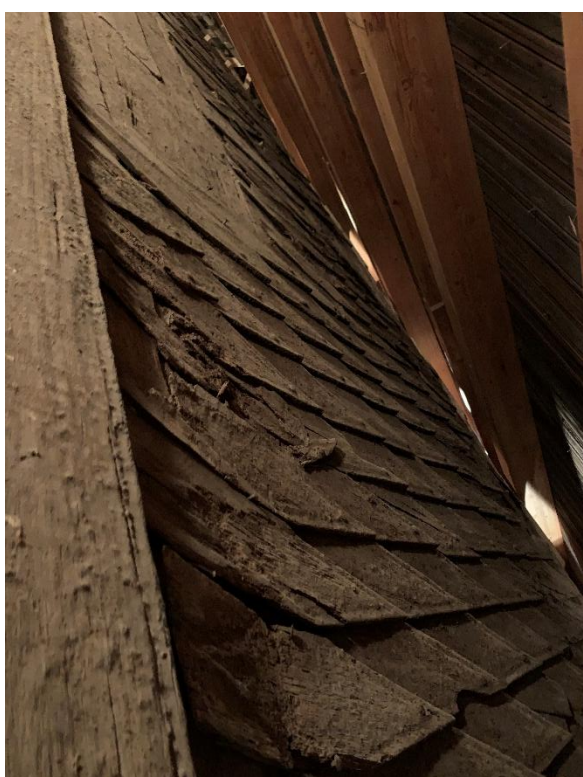
Detaljer av den tidigmedeltida takstolen över långhuset, vars detaljer ursprungligen var synliga från kyrkorummet. Foto JL 2023.

Långhusets takstol sedd mot väster, snett ovanifrån. Till höger styrbrädan, som utgjort brygga mellan tornet och korvinden när takstolen var öppen. Foto JL 2023.

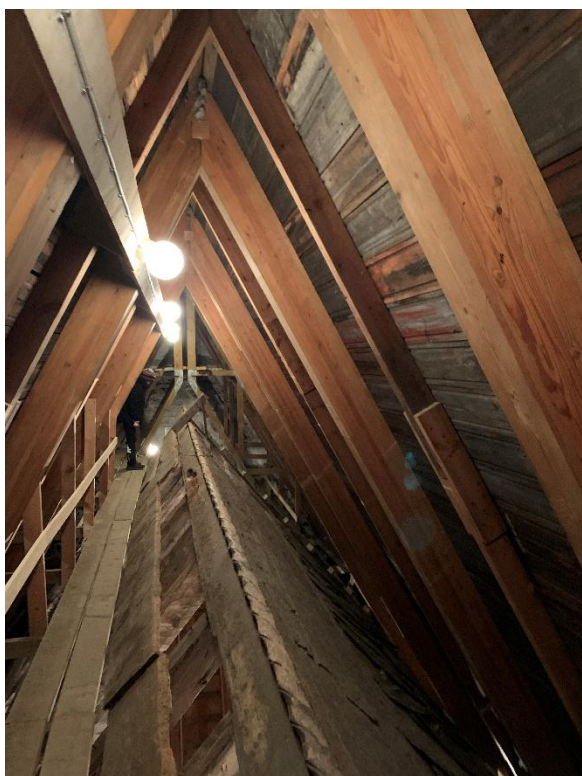
Långhusets tidigmedeltida takstol sedd mot väster. Till höger med del avnockbrädan och underpanel till spånklädseln. Foto JL 2023.

Del av det tidigmedeltida takets skulpterade nockbräda samt bevarat parti av spånklädseln. Foto ES respektive JL 2023.

Det tidigmedeltida taketsnockbräda, sedd närmast tornmuren i väster samt underifrån i öster. Foto JL 2023.

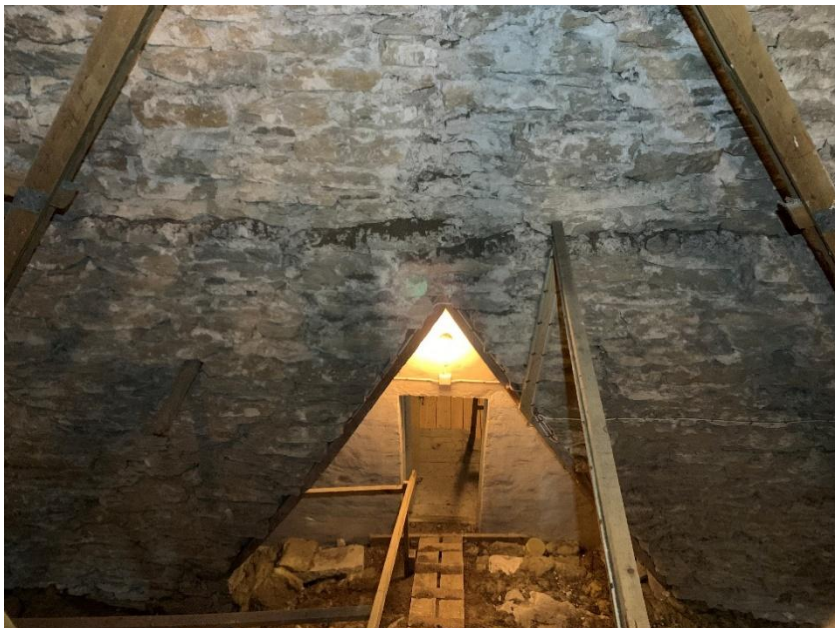
Det tidigmedeltida taket samt över det takstolen från 1960-talet till det nuvarande yttertaket sedda mot öster. Till höger långhusvindens nordvästra hörn med ett stycke av påmurningen i betong från 1960-talet. Foto JL 2023.

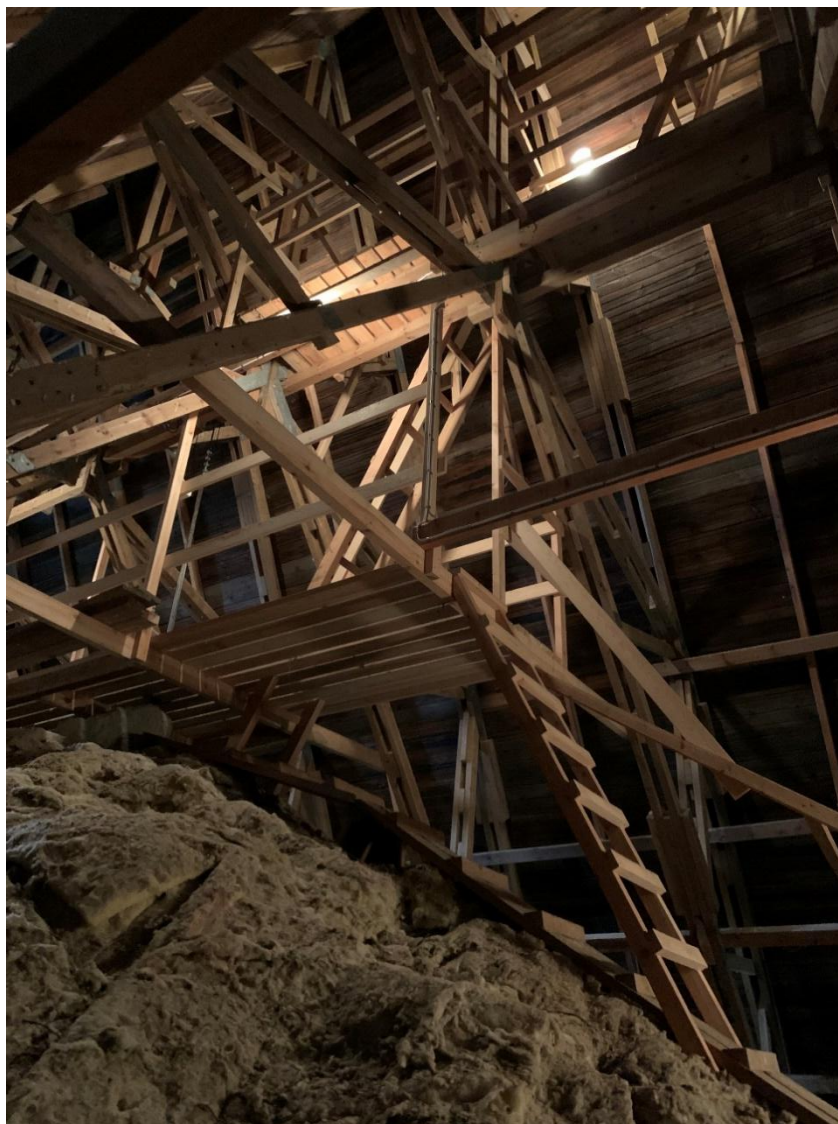
Högben av limträ i långhusets takstol från 1960-talet. Till höger ingången till korvinden samt takstolen över långhusets östra del. Foto JL 2023.

Passagen från långhusvinden till korvinden sedd från nordöst. Till höger korvinden sedd uppåt mot öster. Foto JL 2023.

Korvinden mot väster
med triumfbågsmuren
och passagen från
långhusvinden. Foto
JL 2023.

Del av korets takstol
och korvinden,
sedda mot sydöst.
Foto JL 2023.

Del av korvinden mot sydöst med takstolen från 1960-talet. Till höger parti av norra delen av korets östra gavel med kvarsittande ställningsvirke. Foto JL 2023.

Övre delen av korets östra gavel med ljusöppning, vars yttre omfattning sannolikt kommer från det äldre koret. Foto JL 2023.

Fast inredning och inventarier

Kyrkorummet uppvisar inventarier från 1100-talets slut fram till början av 2000-talet. De flesta härrör från 1600-talets slut och 1960-talet. Det murade och från väggen fristående altarbordet är medeltida. På detta reser sig en altarpopsats i målad sandsten, troligen tillverkad 1682 av Hans Skotte. Altarringen i lösa sektioner är från 1960-talet. Kvar från tidigare altarring finns en bekännelsepall från 1741. I norra muren sitter ett sakramentsskåp med dörrar från 1960-talet och invändiga målningar på trä från korets byggnadstid på 1300-talet. Kalkmålningar från samma tid pryder en stor sittnisch i södra kormuren medan en nisch med dörrar från 1700-talet sitter i muren bakom orgeln och en öppen mindre nisch med piscina i östra muren. Bakom altaret finns nischer mitt emot varandra i muren och altarbordet. Triumfkrucifixet i triumfbågen härrör från 1100-talets slut eller omkring 1200 och är fäst på ett kors, troligen från 1700-talet. Predikstolen från 1662, troligen av Jochim Sterling är placerad på ett podium från 1960-talet. Målningen från 1700-talet togs fram 1968. Nummertavlan från 1743 är troligen tillverkad av Johan Hernell. Den slutna bänkinredningen härrör från 1960-talets restaurering, liksom orgeln A. Magnussons orgelbyggeri, Göteborg. Dopfunten från 1100-talets slut, med rester av bemålning, förnyad på 1700-talet, tillskrivs anonymmästaren Byzantios. Under 1960-talets restaurering påträffades dopfontens fundament och anordning för vattnets avrinning under golvet, varefter den placerades på samma plats. Ett urtag i en takstol rakt ovanför härrör sannolikt från en hissanordning för dopfuntslocket. Epitafier och minnestavlor i trä från 1600-talet finns på korets norra vägg och i sakristian. En uppsättning kollekttavlor, från senmedeltiden fram till i mitten av 1700-talet, är utställda i ringkammarens monter. Kormattan är vävd av Agda Österberg efter komposition av Kerstin Persson. Fattigstockens tavla målades 1689. Klockan i tornet är gjuten 1737 av Gerhard Meyer i Stockholm. I västra stigluckan förvaras skärmen till en på 1960-talet borttagen korbänk från 1600-talet. På Gotlands Museum förvaras delar av en flamskvävnad från 1600- eller 1700-talet, en tid använd som knäfall på altarringen, och ett medeltida skrin av trä. Den tidigare orgeln, byggd 1858, står sedan 1967 i Frimurarlogen i Visby.

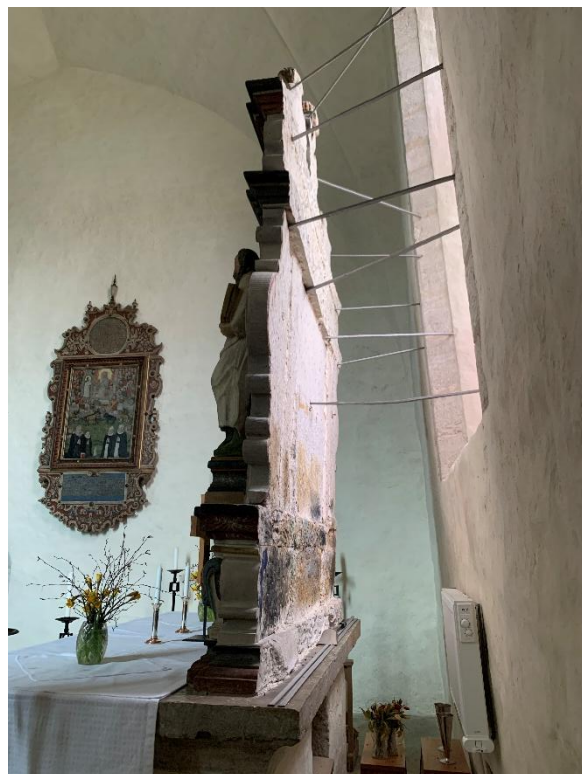
Kyrkorummet sett mot öster med inredning från olika tider. Triumfkrucifixet, och dopfunten som skimtar till vänster, är från tidig medeltid. Altaruppsats, predikstol och epitafier är från 1600-talet medan bänkinredningen, altarringen och orgeln tillkom på 1960-talet. De stora smideskronorna för strålvärme anskaffades år 2004. Foto JL 2023.

Det medeltida altaret. Till höger altaruppsatsens centralmotiv Nattvardens instiftande. Foto JL 2023.

Altaruppsats av sandsten troligen tillverkad 1682 av Hans Skotte, målad, sannolikt 1689, samt 1759. Foto JL 2023.

Altarets och altartavlans baksida, sedd från söder. Dolda förvaringsnisher finns såväl i altaret som i muren bakom. Foto JL 2023.

Fristående altare, i bakgrunden altarringen från 19600-talet. Till höger bekännelsepall av trä från 1741. Foto JL 2023.

Sakramentsskåp i korets norra mur med dörrar från 1960-talet och målningar från 1300-talet. Till höger och nedan detaljer. Foto JL 2023.

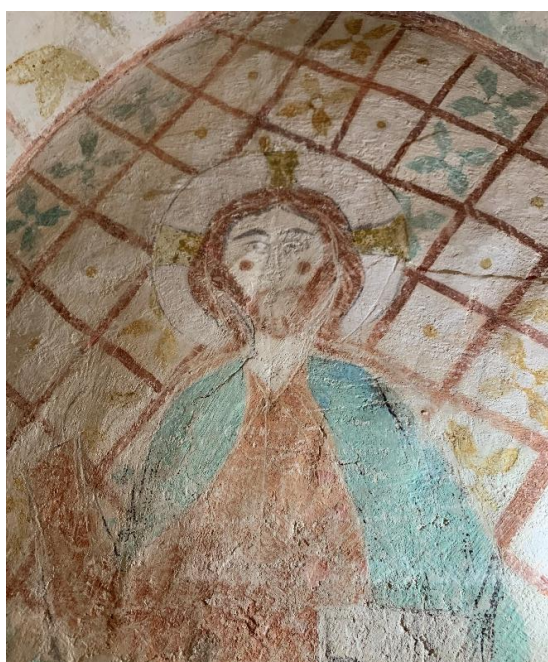

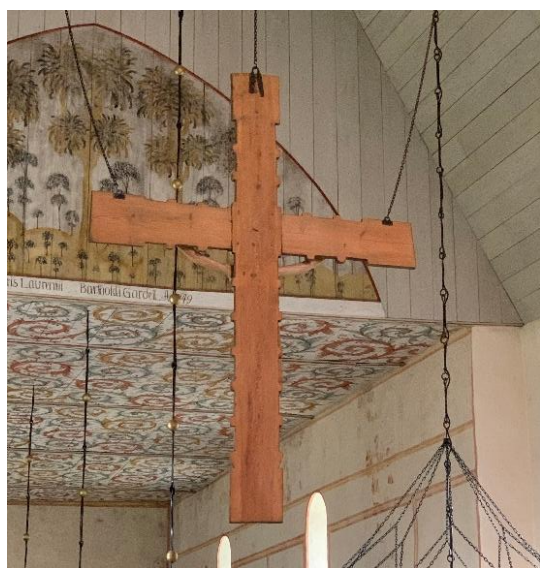
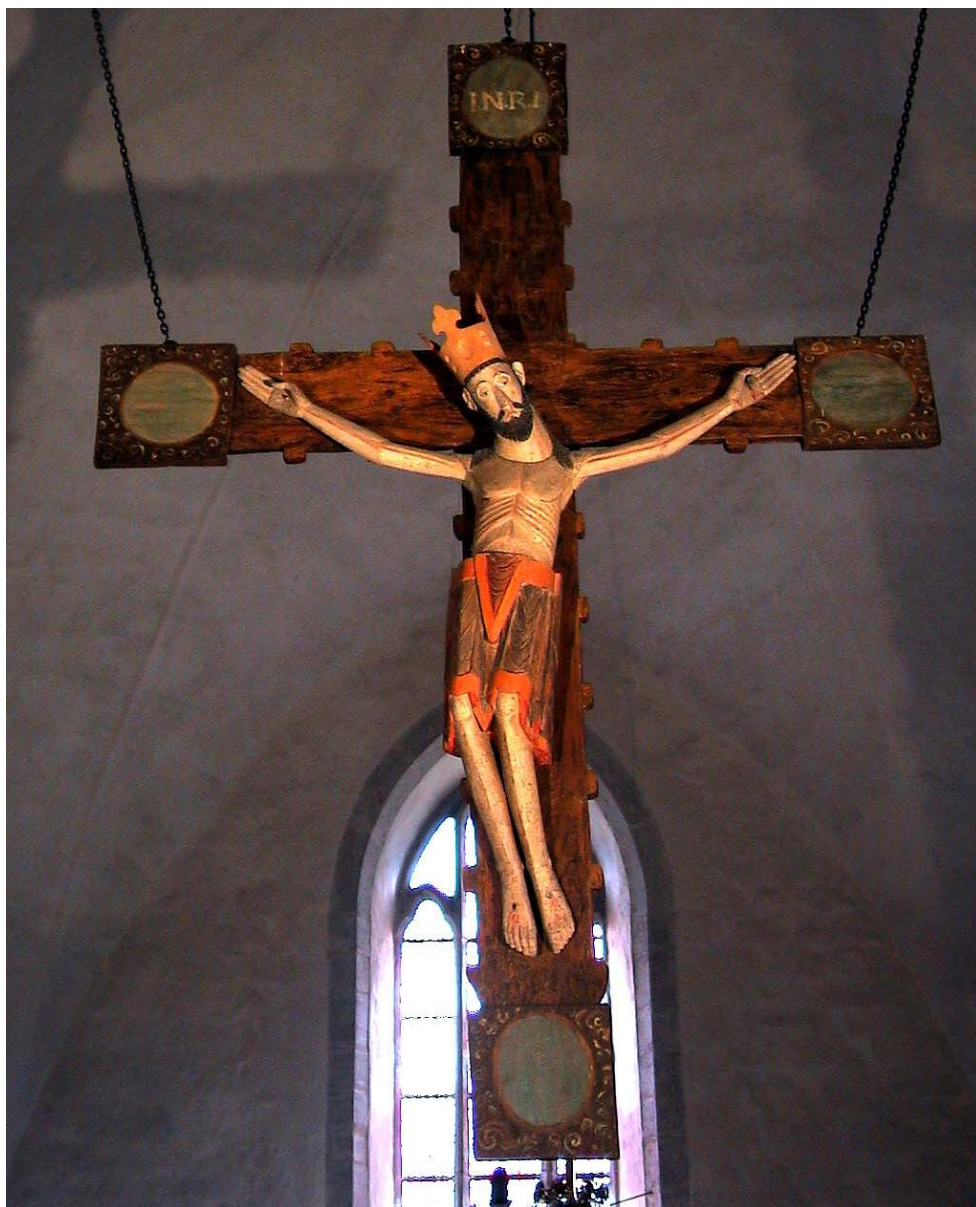

Sakramentsskåpets målade brädfodring. Foto JL 2023.

Sittnisch i korets södra mur, nedan detalj av målningen. Ovan till höger nisch bakom orgeln i korets norra mur. Nedan till höger piscinanisch i korets östra mur. Foto JL 2023.

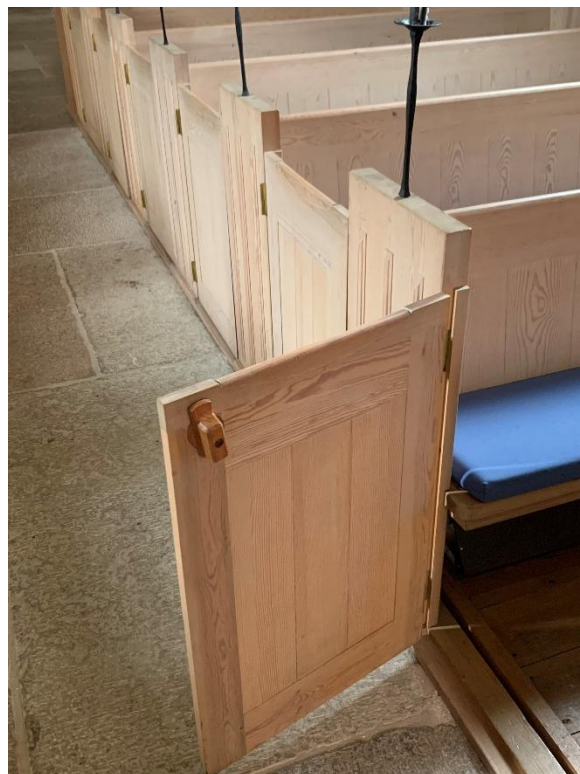
Triumfkrucifix från omkring 1200.
Korset förnyat, troligen på 1700-talet.
Ursprunglig färgsättning restaurerad
1968. Foto Bo-Göran Kristofferson
2003-2004, Visby stift. Nedan korsets
baksida sedd från koret. Foto JL
2023.

Predikstol, tillverkad 1662, troligen av Jochim Sterling. Målad, troligen omkring 1750, ommålad 1881, äldre färgsättningen restaurerad 1968 då predikstolens nuvarande uppställning tillkom. Foto JL 2023.

Predikstolens ljudtak.
Foto Bo-Göran Kristofferson 2003-2004, Visby stift.

Predikstolen sedd från koret. Till höger bänkinredning från 1960-talets restaurering, endast placerad i långhusets östra del och en del av koret. Foto JL 2023.

Nummertavla från 1743, troligen av Johan Hernell. Till höger orgel från 1964 av A. Magnussons orgelbyggeri, Göteborg. Foto JL 2023.

Dopfont från 1100-talets slut, tillskriven "Byzantios". Färgsättningen från 1749 återgår troligen delvis på den ursprungliga. Återuppställd på 1960-talet ovanpå det då påträffade fundamentets plats. Foto JL 2023.

Dopfunten från olika sidor
samt detalj av cuppens
reliefer. Foto JL 2023.

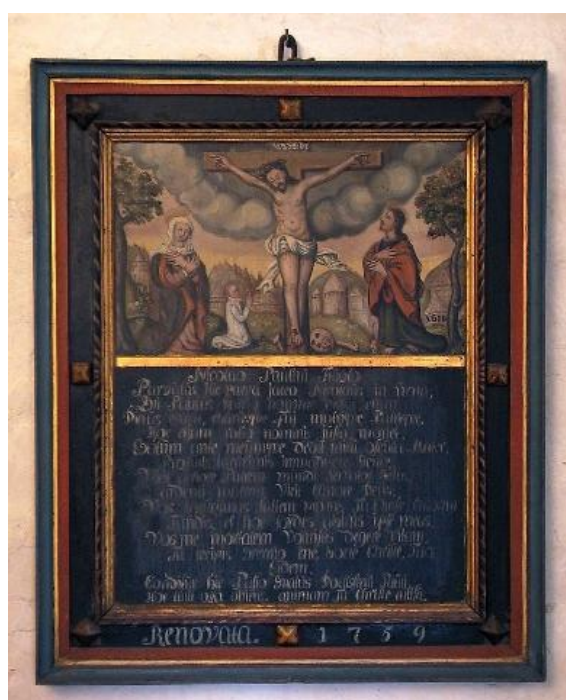

Dopfuntsfotens skulpterade huvuden. Foto JL 2023.

Relief på
dopfuntsfoten
mellan två
skulpterade huvuden.
Foto Bo-Göran
Kristofferson 2003-
2004, Visby stift.

Epitafier på korets norra mur från 1661 respektive 1620. Foto JL 2023. Till vänster minnestavla från 1611. Foto Bo-Göran Kristofferson 2003-2004, Visby stift.

Överst kollekttavlor från medeltiden, 1600-talet och 1700-talet. I mitten kormatta, vävd av Agda Österberg 1982 efter komposition av Kerstin Persson. Foto JL 2023. Nedan till vänster fattigstock, troligen av medeltida piedestal och plint till krucifixet samt med målad tavla från 1689. Foto Bo-Göran Kristofferson 2003-2004, Visby stift. Nedan till höger klocka, gjuten i Stockholm 1737 av Gerhard Meyer. Foto ES 2023.

Skärm till korbänk från 1600-talets slut, borttagen på 1960-talet, nu i västra stigluckans övervåning. Foto JL 2023.

Flamskvävnad från 1600- eller 1700-talet, 1774 använd till knäfallet på altarringen. Sedan 1939 i Gotlands Museum. Foto Bo-Göran Kristofferson 2003-2004, Visby stift.

Medeltida skrin, sedan 1875 i Gotlands Museum, från Sindarve i Garde och tidigare troligen från kyrkan. Foto JL 2023.

Restaureringar

Efter att planerna på kyrkans fortsatta ombyggnad efter korets tillkomst inte längre var aktuell har olika inre förändringar skett av kyrkorummet. Senast vid korets tillkomst hade den öppna takstolen dolts bakom ett plant innertak. Att så var fallet framgår av att murpartiet ovanför triumfbågen saknade puts i äldre foton före 1960-talet. Ett gotiskt fönster mitt på den förlängda långhusfasaden tillkom troligen redan vid korbygget. Vid 1400-talets mitt utförde den så kallade Passionsmästaren kalkmålningar, åtminstone i långhusförlängningen, varav ett målningsfragment återstår. Vid 1600-talets slut är det känt att kyrkan genomgick omvandlingar. Predikstolen tillkom, liksom altarpupsatsen. Förmodligen upptogs ett mindre fönster vid predikstolen som ställdes på det södra sidoaltaret på en plats som annars måste ha varit för mörk. Troligen tillkom nu också den bänkinredning med upphöjda gavlar som syns i foto från 1875. Omkring 1690 byggdes en skärmvägg i tornbågen för att avskilja ringkammaren till magasin. Samtidigt förnyades långhusets innertak. Säkerligen för att det gamla var fuktskadat på liknande sätt som taket var före 1960-talets restaurering. År 1701 vitkalkades kyrkan. 1749 målade Nils Salin innertaket, som liksom bänkinredningen dittills varit omålade. Han målade även draperier på muren, kanske kring predikstol och vissa fönster, så som förekommit i några gotländska kyrkor som till exempel ännu i Ekeby, samt målade bland annat krucifixet och dopfunten. Läktare byggdes i väster 1758 för att skapa fler sittplatser och den målades 1759. På 1790-talet genomfördes en inre reparation på bland annat murarna och korvalvet. De målningar som inte försvunnit 1701 gjorde det nog nu. Samtidigt upptogs fönster med stickbågigt krön i långhusförlängningens norra och södra sidor.

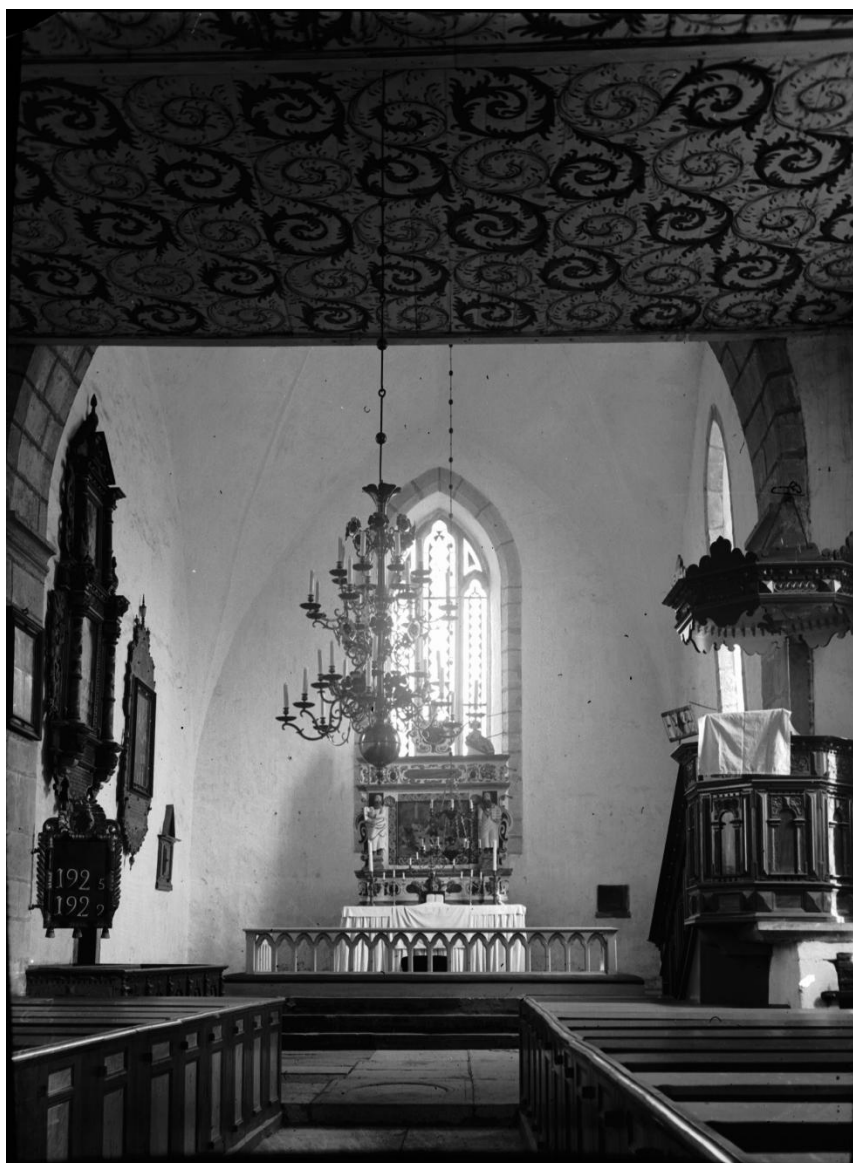
År 1859 anskaffades en orgel och läktaren målades vit. År 1869 skedde vissa inre förändringar när fönstren i långhuset gavs enhetlig och större form. Fönstret i öster försågs med mönstrat färgat glas. Troligen var det också nu som träväggen i tornbågen togs bort och södra långhusportalen och västportalen försågs med glasade dörrar för att släppa in ljus. Möjligen var det också nu som triumfbågen och östfönstret försågs med de tydligt markerade fogarna. En ny och genomgripande restaurering gjordes år 1881. Bänkinredningen ersattes med en ny, sluten. Krucifixet, som tidigare hängt på en trabes i triumfbågen, flyttades till långhusets norra sidomur. Ny altarring tillkom, korbänken sänktes och målades om liksom predikstolen och troligen altarpupsatsen.

År 1889 tycks långhusets tidigmedeltida takstol ha observerats första gången. Det gjordes av byggmästaren Nils Pettersson, medan varken Carl Georg Brunius vid sitt besök omkring 1860 eller Nils Månsson Mandelgren 1876 nämner den. Vid en takomläggning 1931 frilades den delvis. En större restaurering av kyrkan planerades under 1900-talet och genomfördes 1963-1968 efter ritningar av arkitekt Karl-Erik Hjalmarsson. En viktig målsättning var att frilägga långhusets bysantinska kalkmålningar, vilka förmodades vara bevarade långt mer än vad de senare visade sig vara. Det påträffade fundamentet till dopfunten som visade dess ursprungliga plats och de bevarade sittbänkarna längs väggarna samt att behovet av sittplatser inte längre var så stort som tidigare gjorde att det äldsta långhuset kunde lämnas utan bänkinredning. I arkitektens tidiga förslag ingick att en gestaltad gallervägg eller ett skrank skulle markera platsen för den tidigare triumfbågmuren och dela av kyrkans västra och östra delar. I stället markerades skillnaden genom att det äldsta långhusets sidomurar kompletterades i söder och norr fram till dess tidigare innerhörn, de stora fönstren i den äldre delen sattes igen och de ursprungliga fönstren återställdes samt att taket i långhusförlängningen höjdes väsentligt för att helt frilägga triumfbågen. I den östra delen uppställdes bänkinredningen som gjordes helt ny i trävitt men med dörrar likt den tidigare och med upphöjda gavlar efter förebild av bänkinredningen som syns i fotot från 1875.

Predikstolen flyttades ett stycke in i koret. Bortsett från de östra långhusfönstren togs alla det sena 1800-talets tillägg bort. Förutom bänkinredningen ersattes också altarringen av en ny medan de med glas försedda 1800-talsdörrarna i tornportalen och södra långhusportalen byttes ut mot nya dörrar som var helt i trä. Men även äldre inredningsföremål avlägsnades, som ett murat medeltida och senare något förändrat sidoaltare i långhusförlängningens sydöstra hörn samt korbänken från 1600-talet. Denna ljusa och luftiga prägel sedan 1960-talets restaurering har kyrkan behållit, även om smärre förändringar skedde vid en inre restaurering 2008. De armaturer över bänkkvarteren för strålvärme som infördes vid 1960-talets restaurering utbyttes till större, formade som stora kronor i svart metall. De anslöt till den smideskrona som hängde över dopfunten men som nu flyttades till ringkammaren. De för kyrkan karaktäristiska golvmattor i flätat sjögräs som tidigare legat på stengolven i långhuset sedan 1960-talet avlägsnades. Det fragmentariskt bevarade kalkmålningarna i långhuset markerades genom att målningarnas fältindelning rekonstruerades utifrån påträffade spår. I ringkammaren uppsattes en skärmvägg för att utrymmet åter skulle kunna användas till förvaring. Tillgängligheten till långhusets takstol förbättrades 2004 eller 2008 genom att de dragstag som tidigare försvårat framkomligheten monterades på annat sätt och utfyllnaden mellan bindbjälkarna försågs med ett panelat enkelt golv.

Interiör mot öster före restaureringen 1881. Foto Carl Fredrik Lindberg 1875, ATA.

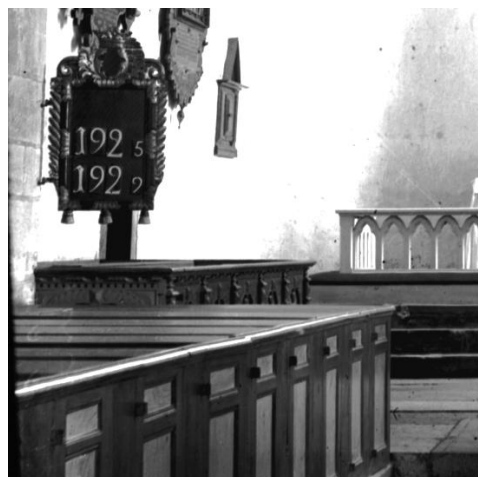
Interiör mot öster efter restaureringen 1881. Foto Severin Nilsson, troligen ca 1900, Hallands Kulturhistoriska Museum (Digitalt Museum), respektive Einar Erics 1914, ATA. Ny altarring och bänkinredning har tillkommit, krucifixet har flyttats från triumfbågen, predikstolen har målats om.

Altaruppsatsen före och efter 1881, då den till synes delvis målades om. Detalj ur föregående foton 1875 och 1914.

Predikstolen före och efter restaureringen 1881. Detalj ur föregående foton 1875 och 1914.

Korbänken och bänkinredningen före och efter 1881. Den äldre bänkinredningen från 1740-talet hade förhöjda gavlar. Korbänken har sänkts något. Detaljer av föregående foton 1875 och 1914.

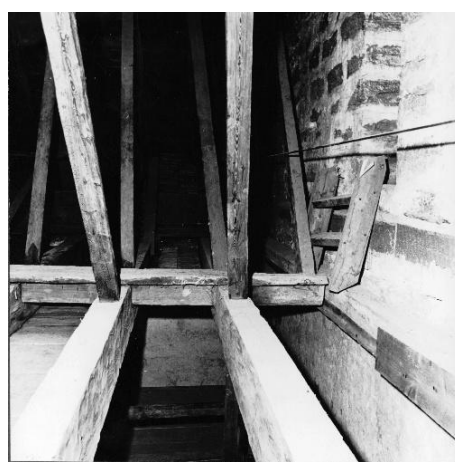
Dopfunten före och efter 1881. Foto Carl Fredrik Lindberg 1875 respektive Carl R. af Ugglas 1907-1912, ATA. Dopfunten målades om och marmorades, borttaget senast på 1960-talet. Dopfuntslocket, troligen från 1700-talet, ej bevarat. Till vänster kalkmålning på tornbågens norra sida. Foto Einar Erici 1914, ATA.

Interiör mot väster före restaureringen på 1960-talet. Foto från 1917 i ATA samt Berit Wallenberg 1928, ATA. Innertaket sträckte sig fram till triumfbågen. Orgeln finns i dag i Frimurarlogen i Visby.

Långhusvinden under pågående takarbeten 1930. Ovan mot öster, i fonden korets frilagda västra gavel med öppning till vinden och brädpanel för triumfbågens övre del. Nedan vinden mot väster med dragbjälkar. Till höger med styrbjälken med gångbräda upplyft. Foto Alfred Edle 1931, ATA.

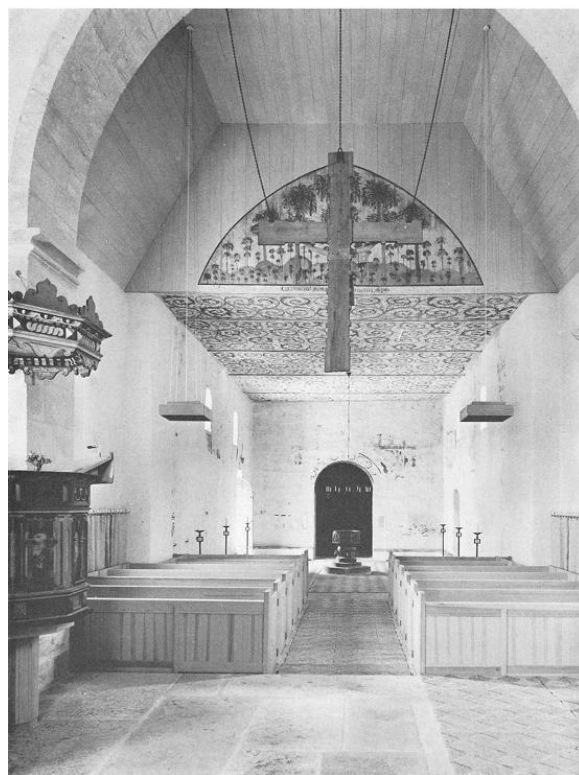

Långhusets murkrön frilagt under takarbeten. Till höger styrbjälken från norr medan delar av innertakets panel är avlägsnad under restaurering. Foto Alfred Edle 1931 respektive Erik Olsson 1968, ATA.

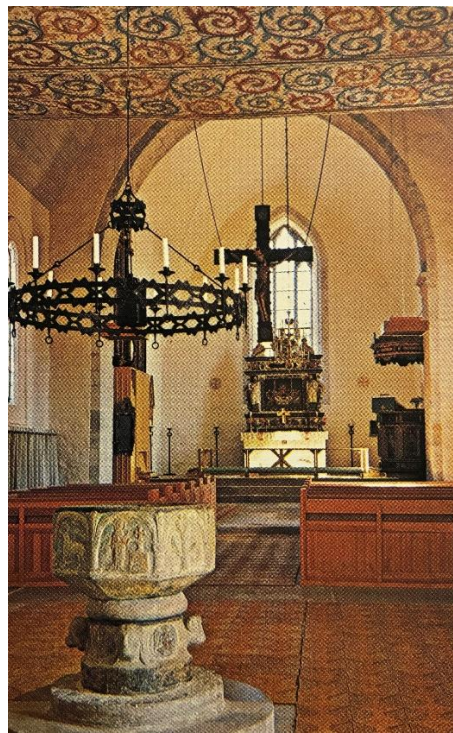

Långhusvinden mot väster på 1960-talet. Dragbjälkarna ersatta av dragstag. Foto Erik Olsson 1968, ATA. Till vänster krucifixet före konservering på 1960-talet. Upphängt på långhusets norra mur 1881. Kristusbildens krona ersatt av en törnekrona. Foto Nils Lagergren 1959, ATA. Till vänster interiör mot öster och väster före restaureringen 1963-1968. Foto Nils Lagergren 1960, efter Sveriges Kyrkor 145, Gotland V:3 (1972). Nedan till höger interiör mot öster. Foto Göran Lindahl 1965, Kungl. Konsthögskolans arkiv, Alvin.

Interiör mot öster och väster efter restaureringen 1963-1968. Foto Sören Hallgren 1969, efter Sveriges Kyrkor 145, Gotland V:3 (1972).

Dopfunten och långhusets västra del efter restaureringen 1963-1968. Foto Sören Hallgren 1969, efter Sveriges Kyrkor 145, Gotland V:3 (1972). Till höger interiör mot öster ca 1970. Foto Hans Hemlin, efter Bengt G. Söderberg, Kyrkorna på Gotland (1978). Stengolvet täcks av flätade sjögräsmattor i rutor och över dopfunten en senare avlägsnad takkrona i svart järn, nu i ringkammaren.

Arkeologi

De gotländska kyrkorna erbjuder ett stort mått av arkeologiskt intressanta spår. Det gäller både marken som kyrkan står på och kyrkogården samt ibland även de närmaste omgivningarna. Kyrkorna byggdes ofta på redan etablerade platser och under de nära tusen år en kyrka stått på samma plats har det avsatt lämningar, som kanske inte är lika märkbara som den stående kyrkan men som är värda att uppmärksammas som viktiga kunskapskällor. Det är till exempel spår av tidigare kyrkobyggnader, bevarade trä- eller stenkistor, bildstensfragment, gravklot och gravstenar, men även runristningar och lösa föremål. I föreliggande avsnitt fokuseras på anläggningar under mark och golv. De artefakter som är med i rapporten är sådana som representerar något som kan peka på att det finns okända fornlämningar. I det här fallet är det företrädesvis vikingatida föremål som kan tyda på att det finns gravar kvar från det tidigaste kyrkoskedet.

På den norra sidan av kyrkorna ligger många av de äldsta kristna gravar som vi känner till. Här begravdes framför allt kvinnor under kyrkans tidiga existens i enlighet med ett könssegregerat gravskick. Redan under 1200-talet upphörde i flera fall bruket att använda norra sidan av kyrkogården som begravningsplats. Bruket återupptogs först under 1800- och 1900-talen. När den började användas för begravingar igen påträffades gamla gravar, inte sällan gravar från vikingatiden och den äldsta kristna tiden på Gotland. Ofta hade gravläggningen skett i kläder med spännen och utsmyckningar som hör vikingatidens sista del till. Fynden är mycket intressanta men tyvärr inte så utförligt beforskade som man kan föreställa sig. Det rör sig om föremålsfynd av vikingatida karaktär, av personlig art och som tillhört klädedräkten och med denna fått följa med i graven. Vanliga föremål är pärlor, knivar, kammar och olika typer av smycken relaterade till klädedräkten (Thunmark-Nylén 1995).

Under kyrkornas golv ligger ofta gamla gravar med bevarade trä- eller stenkistor. Något som också noterats särskilt är spår efter äldre kyrkor, träkyrkor i form av syllar, stavkonstruktioner eller sekundäranvända plankor och spår efter stenkyrkor i form av murverksrester under mark och golv. Dock har inte sekundärt inmurade detaljer i den nuvarande kyrkan som fasadstenar eller friser tagits upp i avsnittet om arkeologi, liksom inte heller ännu stående murverk som ingått i en äldre anläggning.

I putsen på kyrkornas väggar påträffas ibland medeltida inskrifter och putsristningar. Ofta har inskrifterna runor, vilket är av stort intresse för kunskapen om runor, eller innehåller graffiti i form av tecknade figurer. Av någon anledning har run- och bildstenar från äldre tider tagits till kyrkan för att införlivas i byggnaden. I kyrkornas byggstenar finns också stenhuggarmärken och med hjälp av dem kan man få en uppfattning om delaktigheten i kyrkobyggena.

Kyrkornas vindar och övervåningarna i tornen har genom tiderna använts som förvaring, även om kulturhistoriskt värdefulla föremål i regel tagits om hand och nu förvaras på annan plats. De lager som bildats på valvens ojämna ovansidor kan dock innehålla lösa delar till inventarier som tidigare förvarats där eller spår av tidigare reparationer på kyrkobyggnaden. De kan innehålla rester av vardagliga föremål som berättar om hur vinden och tornen har använts eller personliga saker som burits upp i hopp om få ett skydd i kyrkans hägn. Äldre stegar, klockrep, redskap från hur taken tjärats förekommer också. Kyrkogårdsmurar, såväl de medeltida som de yngre kan innehålla byggmaterial som per definition är fornlämning eller fornfynd, som till exempel stenar med ristningar.

I texten förekommer ett särskiljande av fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar. Med *fornlämning* avses lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning uppfyller fornlämningsrekvisiten (villkor baserade på Kulturmiljölagens 2 kap.), och vars lämningar huvudsakligen kan antas ha tillkommit före 1850. Med *övrig kulturhistorisk lämning* menas de typer av lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning uppfyller fornlämningsrekvisiten, och vars lämningar huvudsakligen kan antas ha tillkommit 1850 eller senare samt de typer av lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning inte uppfyller fornlämningsrekvisiten. Rörande registren är det dock viktigt att peka på några källkritiska problem. Fornsök och Fornreg, de digitala registren för information om fornlämningar, är användbara källor för information om kyrkomiljöer. Men de utgör i sig ett källkritiskt problem då 10 000-tals lämningar vid digitalisering har kommit att registreras på felaktig nuvarande belägenhet eller fyndplats. Ofta är uppgifterna korrekta men när flera fornlämningar påträffats intill varandra, som till exempel stenkistor på kyrkogården, är det svårt att veta om en borttagen kista i ett dokument är densamma som en som i tidigare upprättade beskrivningar anges ligga kvar på fyndplatsen.

Fornlämningar

Utanför kyrkan står tre bildstenar. Exakt var de står framgår ej i beskrivningen i Fornreg. De är klassade som Övrig kulturhistorisk lämning.¹

Troligen söder om kyrkan, även här är läget oklart, finns en runristad gravhäll med texten "Olav från Robbenarve". På stenen är även två figurer inhuggna. Stenen klassad som "Övrig kulturhistorisk lämning".²

Arkeologiska undersökningar

Ett stort antal arkeologiska undersökningar har gjorts vid och i Garde kyrka och vid dessa har mängder av kyrkogårdsfynd påträffats. Kategorin som kallas kyrkogårdsfynd utgörs av de personliga ägodelar som fick följa den döde under den tidigaste fasen av kristendomen. Det tidigaste kända i Garde är från en gravöppning på tidigt 1900-tal. Fyndet bestod av ett hängsmycke i korsform och fyndet löstes i av Statens Historiska Museum (SHM) 1918.³

I SHM finns uppgifter om att man vid en grävning för åskledare 1904 påträffat sju skelett 2 meter norr om kyrkan. Någon ytterligare uppgift om själva gravarna finns inte. Av fynden kan nämnas tre djurhuvudformade spännen, en snodd öppen armring, ett 20-tal pärlor med mera.⁴

1922 inlöste SHM ett djurhuvudformat spänne som påträffats vid grävning av en ny grav. När fyndet påträffades eller var framgående inte av uppgifterna i SHM:s databas.⁵ Men då det rör sig om ett kvinnosmycke torde det ha varit på norra sidan om kyrkan.

1945 redovisar Stenberger fynd från en grav i ett brev till Riksantikvarien. Fynden hade påträffats och samlats in av kyrkvaktmästaren vid grävandet av en ny grav 4 meter norr om sakristian.

¹ L1977:8913, L1977:8914, L1977:8915 (Garde 124:1-3).

² L1976:2851 (Garde 27:3).

³ SHM inv. nr. Garde 16186, Thunmark-Nylen 1995, Westholm 1926.

⁴ SHM inv. nr. Garde 12281.

⁵ SHM inv. nr. Garde 16850.

Fynden hade legat invid ett skelett och bestod av ett djurhuvudformat spänne, dräktnål, armbygel, en benkam och 19 pärlor.⁶ Någon sakkunnig undersökning av graven blev inte gjord.

Greta Arwidsson grävde i slutet på 1940-talet vid två tillfällen gravar norr om kyrkan. De tre första gravarna beskrevs i ett brev till Riksantikvarien. Här framgår att det 1948 undersöktes en grav 11 meter norr om kyrkans långhus. Arwidsson nämner skelettdelar och ett djurhuvudformat spänne utan bottenplatta. Samma år påträffades ytterligare en grav, denna gång 4,3 meter norr om sakristian. Förutom skelettet hittades också ett djurhuvudformat spänne, denna gång helt komplett. Slutligen nämner hon en grav grävd 1948, 12 meter norr om långhuset som innehöll ett skelett och ett bronsspänne utan närmare beskrivning.⁷

1949 gräver Arwidsson ytterligare fyra gravar som påträffades vid upptagande av nya gravar. De låg 8,3 meter norr om långhusmuren och 8,05 meter väster om en linje som drages i linje med sakristians västra sockel. Gravarna var skadade av tidigare grävning och skeletten kunde inte helt tillvaratas. De låg på 105-145 cm djup. Fynd återfanns endast i en av gravarna och det var ett ringspänne.⁸

Ytterligare en undersökning gjordes 1949 efter att man påträffat två gravar norr om långhuset. Denne undersökning gjordes av Gilbert Svensson. De låg 7,65 meter norr om kyrkans norra långhusvägg och parallellt med denna, 60 cm väster om skärningslinjen mellan långhus och kor. I den första graven återfanns en stor mängd fynd bland annat tre djurhuvudformade spännen, en armbygel ett nålhus, 18 pärlor samt textilfragment med mera. Även i den andra graven fanns ett djurhuvudformat spänne samt träfragment.⁹

På 1950-talet gjorde Arwidsson ett flertal arkeologiska undersökningar. 1950 påträffades tre gravar vid grävandet för nya gravar norr om kyrkan. I alla tre gravarna påträffades djurhuvudformade spännen med punktornamentik samt benkammar, nålar och pärlor. Exakt var gravarna låg framgår inte av dokumentet. Utöver dessa nämns i dokumentet en hällkista, 200 x 40 cm som låg cirka 90 cm under markytan. Den bestod av två gavelhällar och 4 respektive 5 hällar på långsidorna. Skelettet låg med huvudet åt väster. Inga fynd noterades i denna grav och man lät skelettet ligga kvar.¹⁰

1951 påträffade klockaren en grav när en ny skulle anläggas. Graven låg omedelbart norr om sakristian. Graven var svårt skadad av senare gravanläggningar och låg på 125 cm djup. Händerna på individen syntes ligga korsade över bäckenet. En stor mängd fynd påträffades, bland annat tre djurhuvudformade spännen, pärlor, dräktnålar, mynt samt fragment av både trä, textilier och läder med mera.¹¹

1953 påträffades två gravar i ett schakt som låg cirka 7 meter norr om kyrkans torn och 1,4 meter öster om tornets nordvästra hörn. Den första graven innehöll ett skelett och bland annat ett punktornaterat djurhuvudformat spänne, ett ringspänne, pärlor, mynt med mera. Det andra graven låg mindre än 100 cm under marken. Det står inget om skelett annat än fynd av ben. Graven

⁶ Stenberger 1945.

⁷ Arwidsson 1949a.

⁸ Arwidsson 1949b.

⁹ Svensson 1949. SHM inv. nr. Garda 24245.

¹⁰ SHM inv. nr. Garda 25501.

¹¹ Arwidsson 1951. SHM inv. nr. Garda 24527.

innehöll en stor mängd fynd bland annat ett ringspänne, pärlor, mynt och bronskedjor samt en järnkniv där delar av träskaftet fanns kvar.¹²

1954 undersöktes 6 gravar. Av gravarna nr 1-4 nämns bara fynden inte platsen där de låg. Här fanns bland annat djurhuvudformade spännen, ett ringspänne samt knivar och nålar. Gravarna nr 5-6 saknade fynd. Det ena var ett barn den andra en vuxen. Gravarna låg 3,6 meter norr om långhusets nordvästra hörn på 80 respektive 120 cm djup.¹³

Under 1955 undersöktes två gravar som låg invid västra bogårdsmuren och 5,5 meter norr om den västra stigluckan. I den ena graven påträffades ett djurhuvudformat spänne samt nålar, knivar och pärlor av både glas och bärnsten. I den andra hittades endast en bronsnål.¹⁴

1957 skriver Svahnström till Riksantikvarieämbetet och meddelar att kyrkvaktmästaren i Garde lämnat i fynd som hittats vid grävning för nya gravar cirka 10 meter väster om tornet. Föremålen låg på cirka 110 cm djup. Det nämns inget om skelettresten. Fynden bestod av fyra pärlor, ett ringspänne, två dräknålar en benkam.¹⁵

1964 gjordes en provgrävning i vinkeln mellan kyrkans nordfasad och sakristians västfasad. Undersökaren nämner att grävningen skedde i tidigare omgrävd jord. Man påträffade en skadad arming av brons bestående av tre snodda tenar.¹⁶

1968 grävdes tre dräneringsschakt norr om kyrkan. Ett rakt norrut från långhusväggen samt två schakt på västra respektive östra sidan om sakristian. I schaktet öster om sakristian påträffades ett skelett och en arkeologisk undersökning gjordes. Graven låg på cirka 120 cm djup i östvästlig riktning med huvudet i väster. En stor mängd fynd tillvaratogs, bland annat ett djurhuvudformat spänne, några mynt samt ett femtiotal pärlor och textilfragment med mera.¹⁷

Övrigt

2009 gjordes tre dendrokronologiska dateringar på trä från långhusvindens tak vid Lunds universitet, på uppdrag av Byggnadshyttan. Dateringarna gav fällår på virket till sent 1000-tal tidigt 1100-tal.¹⁸

Värdering

Allmänt

Alla kyrkor bidrar till att materialisera bilden av det heliga. Invändigt utgör de en ram för mötet mellan människan och det livsavgörande på ett sätt som andra rum inte gör. Till det yttre markerar de sin belägenhet i landskapet, men tar också det yttre rummet i anspråk och utgör en påminnelse om värden som ligger vid sidan om vardagen. Genom historien har betoningen legat på olika delar och egenskaper i kyrkan. Samtidigt finns det många likheter mellan skilda kyrkor,

¹² Arwidsson 1956.

¹³ Arwidsson 1956.

¹⁴ Arwidsson 1956.

¹⁵ Svahnström 1958. SHM inv. nr. Garde 26012.

¹⁶ Andersson 1964. SHM inv. nr. Garde 27783.

¹⁷ Manneke & Manneke 1970. SHM Inv. nr. Garde 32459. Trotzig 1970.

¹⁸ Dokument i Gotlands Museums arkiv. Dnr: 2008-1078.

särskilt för dem som ingår i samma kyrkliga tradition. Stor omsorg har sedan det kristna kyrkobyggandets äldsta tid ägnats konsten och arkitekturen. I kombination med att många kyrkor också är gamla hör de till våra viktigaste kulturmiljöer.

Kyrkorna på Gotland utgör en del av den världsöverspännande kristna kyrkans byggnader, en del av kyrkorna i Sverige och en del av kyrkobyggandet på Gotland. Gotlands kyrkobyggande är relativt homogent. Byggnadsdetaljers utformning och tillvägagångssätt vid kyrkornas planering återkommer mellan olika socknars kyrkor, men kan sedan skilja sig från principer som använts i andra landsändar. Exempel på det är att de äldsta gotländska stenkyrkorna följde samma modell av kyrka med långhus, kor och absid, som var allmän i de nordiska länderna. I nästa skede kom dock kyrkorna att förnyas på 1200- och 1300-talet på ett för Gotland karaktäristiskt, men i övriga Sverige okänt sätt. Under 1200-talets slut och 1300-talet byggdes kyrktorn på Gotland, vilket sällan hände vid kyrkorna på fastlandet. Den gotländska kalkstenen möjliggjorde valvslagning och byggnadsskulptur utan motstycke i resten av Sverige till vare sig mängd eller konstnärlig kvalitet. Under 1400-talet byggdes kyrkor om- och till i Mellansverige och försågs med heltäckande kalkmålningar, något som inte hade någon motsvarighet på Gotland. Under 1800-talet förnyades tusentals kyrkor i södra och västra Sverige genom att en äldre revs och ersattes av en ny och större, eller byggdes om genomgripande. Detta berörde endast någon enstaka av de gotländska kyrkorna. Sammantaget har detta gjort att de gotländska kyrkorna representerar ett medeltida byggande under en tid då inte så mycket byggdes i övriga Sverige. Men utmärkande är dessutom att på Gotland finns dessa medeltida byggnader ofta kvar, relativt oberörda av senare förändringar och ännu i bruk.

Härigenom utgör varje kyrka ett omistligt exempel på medeltida kulturmiljö inte bara ur ett lokalt gotländskt perspektiv utan även ur ett riksperspektiv. Eftersom inte heller Centraleuropa efter krigstider och andra perioder av förändringar till så hög grad har kvar större uppsättningar av medeltida sockenkyrkor och framför allt medeltida träskulptur har de gotländska kyrkorna därigenom ett internationellt intresse. De formades i hög grad under inflytande av byggmästare från västra Tyskland, från Westfalen och området kring Köln, vilket ytterligare ger dem en internationell betydelse, liksom att det tidiga kyrkobyggandet uppvisar stilpåverkan från östra Europa. Sedan 1800-talets slut har kyrkorna på Gotland kommit att uppmärksammas av arkitekter och konstnärer och har fått stå förebild för kyrkor på fastlandet, vilket gör att kyrkor från 1800- och 1900-talet med gotländskt inspirerade motiv återfinns i Skåne, Västergötland, Stockholm och på andra platser.

De gotländska kyrkorna har vissa särdrag i formen, men de intar också en särskild ställning i bygden. Över hela Sverige har, liksom i många andra länder, kyrkan utgjort en central och samlande punkt, även om de mera sällan legat mitt i en by, så som de gör i en del andra delar av Europa. Men på Gotland har kyrkans roll som samlande byggnad levt kvar bättre än på en del håll. Denna uppfattning är stark även i resten av Sverige, men bebyggelseförskjutningar till följd av nya järnvägssamhällen och bruksorter, en mer polariserad sockensammansättning, större avstånd mellan kyrkorna och att de inte har haft torn kan ha bidragit till det. Medan kyrkorna på Gotland genom sina torn och tätare avstånd samt en viss skepsis till förändringar har behållit sin plats i en sockenmedvetenhet, som även i sig är ovanligt stark på Gotland.

För de gotländska kyrkornas kulturhistoriska värde och särställning gäller åtskilliga gemensamma saker. Kyrkorna är närmare hundra och Gotland utgör som Visby stift det stift som har nästan uteslutande medeltida kyrkor, därtill tillkomna och ombyggda före mitten av 1300-talet. Eftersom

de så tydligt har parallella tillkomsthistorier utgör varje kyrka en omistlig del i ett pussel av olika byggnadsetapper. Byggnaderna är utsmyckade av skulpterade portalomfattningar, kalkmålningar och skulpturer. Glasmålningarna saknar till omfattning motstycke i resten av norra Europa. 93 procent av bevarade medeltida glasmålningar med figurscener i Sverige kommer från Gotland (i kyrkorna eller på museer). Flera medeltida möbler, mest bänkar, finns också i kyrkorna. Föremålen visar hur kyrkorna användes under medeltiden och kan bidra till att ge en autentisk upplevelse av medeltida miljöer. Inte minst gäller detta kyrkornas vindar och särskilt tornets övervåning, där rummet i hög grad präglas av murade dörr- och fönsteröppningar som skapar en autentisk ljussättning. Virket och murbruket kan visa upp spår från hur själva byggnadsarbetet gick till och kan avspegla hur kyrkan i äldre tid drabbats av eldsvåda.

Föremålen i kyrkorna är inte bara medeltida. Gotland har även en hög andel av bevarade bänkinredningar från 1600-talet av ett slag som på svenska fastlandet ersattes av ny inredning i slutet av 1800-talet. Från 1700-talet finns bevarat ett rikt måleri, inte minst målningar på bänkinredningen. De gotländska dopfuntarna utgör ett särskilt kapitel, där de mest framträdande utgörs av de tidigmedeltida sandstensfuntarna, som fick ett nytt uppsving på 1600-talet. Södra Gotlands stenhuggerier producerade sedan altarpopsatser i sandsten av ett slag som inte är vanligt utanför Gotland. Genom det sena 1800-talets och 1900-talets kyrkorestaureringar, ofta av framträdande stockholmsarkitekter, kan man följa förändringar i synen på öns kyrkor.

Kyrkornas lägen visar på centrala platser i bygden, placerade vid en tidigare korsväg med, om inte förhistoriska så åtminstone medeltida ursprung. De avspeglar det höga välstånd från medeltidens omfattande handel som rådde när de kom till och illustrerar något av den komplicerade kyrkohistorien. Av stor betydelse är kyrkogårdarna runt kyrkorna som är omvårdade och används. Många av dem har en intakt medeltida utsträckning. Andra visar kyrkogårdens utveckling under 1800-talet och hur folkmängden ökat. Trädrader och gravtyper illustrerar hur nya delar har tagits i bruk under 1800- och 1900-talet.

Anmärkningsvärt är att kyrkorna ännu används för sitt ursprungliga syfte. För Gotlands del har det kunnat ske utan större ombyggnader av kyrkorna, trots förändringar i befolkningsstorlek. Nästan alla är i bruk (de som är öde har varit det sedan minst 400 år) och används, om än med olika intervall. Öns kyrkor har genom sin ålder, kvalitet och i sammanhanget starka karaktär en identitetsskapande roll. I de många, ofta små, socknarna finns en särskild känsla, där kyrkorna intar rollen av kraftfulla symboler för hemsocknen. Hur klockorna har ringts avspeglar skillnader mellan kyrkorna och än idag finns kimningsstenar beredda i klockvåningen för det ringningssätt med små stenar som endast finns på Gotland och de skånska landskapen. Kyrkorna har både en starkt lokal förankring och utgör samtidigt punkter i ett världsomspännande nätverk som förbinder länder och kontinenter genom religion, arkitektur, konst, musik över århundraden.

Sedan ett drygt sekel har kyrkorna på ön varit en turistmagnet. De är öppna sommartid, på ett annat sätt än på det svenska fastlandet, och brukar vara välbesökta.

Bruksvärden

Följande bygger på de 349 svar från besökare som inkom via de enkäter som sommaren ställdes 2019 i 16 kyrkor i Romaklostets och Klinte pastorat. Av dessa 349 personerna besökte 52 % kyrkan för första gången.

De som räknas in som återkommande besökare har angivit att de besöker kyrkan ofta, ibland eller sällan/någon gång per år. Genomgående är gravskötsel, besök av anhörigs grav samt delta i gudstjänst och andakt de främsta anledningarna till besök. Av de barnfamiljer som bor i socknarna kan man utläsa andra motiv till återkommande besök en förälder skriver såhär ”Vi bor nära kyrkan. Ibland går vi hit och letar Pokémon och övar vår minsta att läsa, precis som vår äldsta son gjorde när han lärde sig läsa”. Konserter anges också som en stor anledning till besöket. För dessa besökare står kyrkan för hembygd, barndom, en knutpunkt, trygghet samt en plats för slkten genom århundraden. De uttrycker en stor glädje och stolthet över sina kyrkor och betonar hur viktig den är för sockens identitet, historia och sammanhang samt för individens släkthistoria.

Förstagångsbesökarna kan majoriteten kopplas till turism, många anger att de hade som mål att besöka minst en kyrka på ön under sin semester eller att besöka många/samtliga av öns kyrkor. Benämningen kyrksafari var en återkommande anledning. Några av dessa förstagångsbesökare uppskattar kyrkorna som en stillsam plats att komma till för att få lite lugn och ro, medan andra ser kyrkan som ett värdefullt nationellt kulturarv och historiedokument. Intresse för konst, kultur, arkitektur och historia beskrivs återkommande som en av anledningarna till besöket.

Generellt sätt var besökarna mycket nöjda med tillgängligheten (74%). Många påpekade att det är trevligt att kyrkan är upplåst så att man får möjlighet att komma in samt är glada att se att kyrkorna och kyrkogårdarna är så välskötta. De som inte var nöjda med tillgängligheten påpekade oftast för dålig belysning i kyrkan, nedsatt framkomlighet med rullstol och dylikt i grusgångar samt vid trösklar, svårighet att öppna eller stänga porten.

När det gäller information var det många som saknade informationsbroschyrer att titta i på plats samt att kunna köpa med sig hem. Där det fanns information efterfrågades mer lättläst text och mer bilder. Genomgående önskades även information på engelska samt ibland även tyska. Flera kommenterade att de sökte mer information på nätet eller i turist-appar samt kompletterade med information från böcker, exempelvis Änglar & Drakar.

Kyrkobyggnaden

Kyrkan hör till dem på Gotland som har störst kulturhistoriskt värde genom främst de bevarade delarna av det äldsta långhuset. Den tidigmedeltida och elegant utförda takstolen på vilken även taklaget med delar av spånklädseln och taknocken är bevarad hör till landets allra främsta i sitt slag. Motsvarande gäller de aldrig överkalkade bysantinska målningarna i tornbågen. Långhusets äldre del utgör ett pedagogiskt och gestaltningsmässigt värdefullt rum genom sin avskalade uppbyggnad kring dopfunten på sin ursprungliga plats samt de murade väggbänkarna, som sannolikt har haft motsvarigheter i många kyrkor i sten eller trä. Även portalernas, de små fönstrens och tornets nedre del utgör viktiga och ovanligt välbevarade delar av denna äldsta kyrkobyggnad. Tornet innehåller även mindre men viktiga spår i form av inmurade bildstensdelar, kvaderritsar i bruket, tidig. Av stort arkitektoniskt värde är även det gotiska koret med sin rikt skulpterade portal samt den ovanligt resliga triumfbågen samt nischerna på södra och norra sidan med sina målningar. Altaruppsatsen, predikstolen och de stora epitafierna på norra korväggen utgör viktiga bidrag till rummet från 1600-talet. Takmålningen från 1700-talet utgör ett värdefullt och karaktärsskapande inslag i rummet, såväl de rika akantusrankorna som i sin färgsättning tar upp färgskalan från tornbågens tidigmedeltida rankornamentik, som det målade landskapet som är vänt mot koret. Av stort värde för rummets karaktär är även lösningarna och gestaltningen

från 1960-talets restaurering med det högresta tredingstaket som både avgränsar den äldre långhusdelen och frilägger triumfbågen samtidigt som den bidrar till att ge luft och rymd åt det långsmala kyrkorummet. Den under samma tak placerade slutna bänkinredningen ansluter till sin form både till historisk inredning i kyrkan och i sin trävita färgsättning till orgeln, och altarringen vilka även utgör tydliga uttryck för 1960-talets estetik. Detsamma gäller tredingstakets gestaltning med skarpa och distinkta hörn, grålaserad träpanel och hur det äldre målade fältet är infogat utan vidare artikulering mot den nya träpanelen.

Kyrkans inventarier

Bland kyrkans inventarier kan lyftas fram särskilt dopfunten och triumfkrucifixet från 1100-talets slut eller omkring 1200, samt bildstensfragmenten, bevarade kollekttavlor och kollektståvar samt offerstocken med möjliga medeltida delar och delar av en tidigare flamskvävnad från 1600-talet.

Kyrkogården

Garde kyrkogård tillhör Gotlands medelstora kyrkogårdar och har utvidgats vid åtminstone ett tillfälle. Den har en tydligt avgränsad yngre del. Utvidgningarna reflekterar socknens expansion och befolkningsökning.

Kyrkans närhet till prästgården och prästgårdsparken ger en sammanhållen miljö. Prästgården, uppförd i mitten av 1800-talet med en bevarad inkörspport från medeltiden ger helhetsmiljön ett stort värde.

I den äldre kyrkogården är både kyrkogårdsmuren och de fyra stigluckorna bevarade i princip i orört skick. Det är en av två kyrkor på Gotland som har stigluckor i alla väderstreck bevarade. Den andra kyrkogården är Bunge. Stigluckornas storlek och utformning varierar. Huvudingången i väster har en stiglucka i tre våningar med utrymmen för förvaring.

De övriga stigluckorna är mindre och benämns efter de gårdar de vetter eller mot prästgården: den södra kallas ”Tällby lukä”, den norra ”Robbenarve lukä” och den östra ”Prästluku” vilket berättar om hur central kyrkan var i socknen.

I den södra stigluckan finns en bevarad träport med årtal 1753.

I den norra stigluckan finns stenhuggarmärken i form av en sköld på fem ställen.

De äldre träden som ingick i den äldre kyrkogårdens trädkrans ger kyrkogården en lummighet och rofylld känsla.

På kyrkogården finns flera gravvårdar högt kulturvärde både genom sin utformning och lokal- och personhistoria. 20 av gravvårdarna på kyrkogården anges som kulturhistoriskt värdefulla i kyrkogårdsinventeringen 1996. I den uppföljande inventeringen 2014 anges 41 gravvårdar som kulturhistoriskt värdefulla.

Kyrkogården speglar människors liv och samhällets förändringar, traditioner och ideal. Eftersom kyrkogården har en lång kontinuitet finns ett antal äldre gravvårdar med innehållsrika inskriptioner som berättar om de människor som är knutna till Garde socken. Gravarna finns framför allt söder om kyrkan. 8 av gravvårdarna på kyrkogården anges som kulturhistoriskt värdefulla i kyrkogårdsinventeringen 1996. Vid den uppföljande inventeringen 2017 har resultaten ännu inte blivit tillgängliga.

Naturvärden

Träden, och buskagen är värdefulla miljöer för kryptogamer och insekter och som boplatser för fåglar. Det gäller även murar som inte är putsade. En stor del av den biologiska mångfalden är knuten till gamla träd och idag utgör kyrkogårdarna en av de viktigaste miljöerna för bevarandet av hotade växt- och djurarter.

Vid Garde kyrkogård finns inte några speciellt värdefulla träd utpekade av Länsstyrelsen. Man bör uppdatera om det finns några rödlistade arter genom kontakt med Länsstyrelsen. Vi rekommenderar att man använder Riksantikvarieämbetets metod *Fria och Fälla* (2014) vid förändringar av trädplanteringar som kan påverka murar och gravvårdar.

Händelselista Garde kyrka

ÅR	BYGGNADSDEL ETC.:	REF.
t. 1100-tal	En stavkyrka fanns sannolikt på platsen (stolphål påträffade 1968).	SvK
o. 1150	Det nuvarande långhuset och ett nu försvunnet absidkor byggdes (det under nuvarande yttertak bevarade romanska spåntaket över långhuset anges i SvK vara från omkring 1140). Långhusets stengolv finns bevarat under den nuvarande kyrkans golv. Murade sittbänkar utefter väggarna i långhuset.	GK, SvK SvK
	Tornet planlades (eller uppfördes till sina nedre delar enl. SvK). Målningar i bysantinsk stil i tornbågen och (fragmentariskt) långhusets V del. Dopfunt av "Byzantios". Triumfkrucifixet (SvK anger "tiden omkr. 1200").	GK, SvK
ca 1200-50	Tornet byggdes på till nuvarande höjd (SvK "vid 1200-talets mitt") varvid de romanska ljudgluggarna murades till. Troligt invigningsår för denna kyrka: 1200 (i Taxuslistan; SvK). Sannolik tillkomsttid för en senare riven sakristia och för den V stigluckan.	GK, SvK SvK
ca 1350-75	Det romanska koret revs och det nuvarande koret samt sakristian tillkom, utfört av "Egypticus"-verkstaden. Samtidigt revs sannolikt 1200-talssakristian. Det romanska korets portal återanvändes som N portal i långhuset, en fönsteromfattning från koret eller absiden återanvändes som ljusglugg i den Ö korgavelns röste. Glasmålningar i fönstren, kalkmålningar (invigningskors), sakramentsskåp med målningar i korets N vägg. De S, Ö och N stigluckorna kom till.	GK, SvK SvK
Medeltid	Gravsten i korgolvet över Olav av Robbenarve.	SvK
1608	Kyrkklocka, gjuten av Reinhold Benning i Lübeck.	SvK
1611	Minnestavla över kyrkoherden Povel Nielsons son Nils.	SvK
1620	Gravsten i korgolvet över kyrkoherden Povel Nielson. Epitafium på korets N vägg över sockenprästen Pofvel Nilson, d.1620 (GK anger felaktigt PN:s dödsår till 1670)	SvK GK, SvK
1630	Gravsten i korgolvet över kyrkoherden Niels Lavritsøns hustru Anna Povelsdatter.	SvK
1660	Gravsten i korgolvet över Elisabeth Iensdatter.	SvK
1661	Gravsten i korgolvet över prosten Niels Lauritsen Vall. Epitafium över densamme på korets N vägg. Epitafiet målat av Johan Bartsch d.ä. ("Johan Målare").	SvK GK, SvK SvK
1662	Predikstolen tillkom sannolikt detta år enligt målad inskrift i ljudtaket. Troligen tillverkad av Jochim Sterling.	GK SvK
1689	Altaruppsatsen av sandsten. Altaruppsatsen kan vara tillverkad redan 1682 av stenhuggaren i Burgsvik, Hans Skotte, vars initialer och bomärke samt detta år finns inristade i korportalen. Fattigstock.	GK, SvK SvK

ÅR	BYGGNADSDEL ETC.:	REF.
1680-talet	Långhusets träinnertak lades in, och en trävägg sattes upp mot ringkammaren.	SvK
1697	Altarskranket reparerades.	SvK
ca 1650-1700	Korbänken.	SvK
1699	Predikstolen målades.	GK, SvK
	Korbänken målades.	SvK
1600-tal	Bänkinredning. Timglas.	SvK
1701	Kyrkan vitkalkades invändigt, varvid kalkmålningarna från 1100-talet doldes.	SvK
1706	Tornhuven reparerades.	SvK
1726	Tornhuven förnyades.	SvK
1737	Kyrkklockan gjuten av Gerhard Meyer, Stockholm.	GKR,
	Långhustaket reparerades och lades delvis om under ledning av Mathias Glömsker.	SvK
		SvK
1739	Nya dörrar av ek i samtliga portaler. Järndörr till sidoaltarets förvaringsnisch.	SvK
1740	Nya bänkar tillkom.	SvK
1741	Nya bänkar tillkom. Bekännelsepall.	SvK
1743	Nummertavlan, trol. tillverkad av Johan Hernell.	SvK
1749	Långhusets innertak målat av Nils Sahlin.	GKS, SvK
	Han målade även krucifixet, sakramentsskåpet i koret, dopfunten samt en ”gardin” på en vägg. Troligen även predikstolen.	SvK
	Bänkinredningen målades. Väggen mot ringkammaren förnyades.	
1752	Sakristians tak reparerades.	SvK
1754	Portarna i V stigluckan samt porten i S stigluckan tillkom.	SvK
1756	Kyrkan yttre blev ”Späckt och hvitlimad”.	SvK
1758	Ny läktare.	SvK
1759	Altaruppsatsen målades, troligen av Magnus Möller (förf:s anm.).	SvK
	Läktaren målades. Sockenmagasin inrättat i V stigluckan.	
1779	Tornhuven reparerades.	SvK
1798-99	Två nya fönster togs upp, sannolikt i långhusmurarna. Koret nyligen kalkat invändigt.	SvK
1800	Tornhuven genomgick en omfattande reparation.	SvK
1818	”Hela yttre murens reparation”.	Inskr., SvK
o. 1840	Den medeltida prästgården revs och motsvarande delar av kyrkogårdsmuren kompletterades.	SvK
1859	Orgel tillverkad av C.G. Cederlund, Stockholm, läktaren vitmålades.	SvK
1869	Fyra nya fönster togs upp i de N resp. S långhusväggarna efter ritningar av byggmästare Nils Pettersson, Visby. Nya, färgade glas sattes in i både korets och långhusets fönster.	SvK
1870-talet	Nytt portblad i S långhusportalen.	SvK
1800-tal	Nytt altarskrank i nygotik ersatte 1600-talsskranket.	SvK

ÅR	BYGGNADSDEL ETC.:	REF.
1881	Inre renovering varvid bl.a. triumfkrucifixet flyttades från triumfbågen till N långhusväggen. Predikstolstrappans barriär förnyades och hela predikstolen målades mörkbrun. Bänkinredningen gjordes delvis om och målades.	SvK
1891	Ljuskrona av mässing skänkt av Jakob Svensson.	SvK
1908	Ljuskrona av mässing skänkt av Garde församlings syförening.	SvK
1917	Sockenmagasinsfunktionen i V stigluckan upphörde.	SvK
1932	Värmeledning.	SvK
1955	Den nya kyrkogården tillkom efter förslag av trädgårdskonsulent Karl Wikesjö.	SvK
1963-68	Omfattande ut- och invändig restaurering efter förslag av arkitekt Karl Erik Hjalmarsson, Stockholm (GK anger "1963-70"):	GK, SvK
	– Tornhuven förstärktes och försågs med ny brädklädsel (1963).	SvK SvK
	– Fasaderna putsades och vitkalkades (1963).	SvK
	– Nya faltak på täta undertak över kor, långhus och sakristia. Ny takkonstruktion över långhuset, övriga reparerade (ny konstruktion även över koret, förf:s anm.)	
	Förstärkningsarbeten med betong av långhusmurarna.(1967).	SvK
	– Nya portblad i S och N långhusportalerna, förändring av portbladet i den N långhusportalen.	SvK
	– De båda mellersta, romanska fönstren i långhusets S och N väggar togs upp och två andra, större fönster från 1869 sattes igen. Nytt glas i Ö korfönstret.	SvK
	– Östra delen av långhusets målade innertak höjdes för att frilägga triumfbågen. Delvis nytt innertak i ringkammaren.	SvK
	– Framtagning av kalkmålningarna i långhuset av konservator Erik Olsson, Sanda (SvK; 1968).	SvK
	– Trägolven från 1700-talet i kyrkan revs bort och golven i kyrkorummet (utom Ö delen av långhuset) belades med kalkstensplattor.	SvK
	– Predikstolen (tidigare på ett sidoaltare i SÖ hörn, vilket nu revs bort) flyttades in på en ny plint i koret.	SvK
	– Bänkinredningen från 1800-talet revs ut och ersattes med nya bänkkvarter i långhusets Ö del, och det romanska långhuset frilades.	SvK SvK
	– Korbänken flyttades ut och magasineras i V stigluckan	SvK
	– Läktaren revs bort och orgeln såldes.	
	– Altarskranket från 1800-talet togs bort och ersattes med ett nytt i flyttbara sektioner.	SvK
	– Predikstolens målning togs fram och predikstolstrappans barriär målades av konservator Erik Olsson, Sanda.	SvK
	– Triumfkrucifixet och altarpopsatsen konserverades, krucifixet flyttades från långhusets N mur och hängdes upp i triumfbågen.	SvK

ÅR	BYGGNADSDEL ETC.:	REF.
1963-68	– Dopfunten flyttades till sin ursprungliga plats i det romanska långhuset. – Orgel byggd av A. Magnussons Orgelbyggeri, Göteborg (ISO). Den gamla orgeln såldes till Frimurarlogen i Visby. – Nya dörrar till sakramentsskåpet från 1300-talet i korets N mur. – Det gamla värmesystemet revs ut och ersattes med ett nytt bestående av fristående varmluftsaggregat, strålvärmeradiatorer över bänkkvarteren och organistbänken, samt värmefolie i bänkkvarterens ryggar och sitsar. – Ljuskrona av smidesjärn ovanför dopfunten. – El-ringning.	SvK SvK SvK GKR
1974	Glasmålning i Ö korfönstret av Randi Fisher.	GK
1989	Högtalaranläggning.	ATA
1991	Minneslund	ATA
199?	Betongplattor på gångarna på kyrkogården.	-
2004	Utvändig restaurering efter förslag av arkitekt Jan Utas, Visby. Entreprenör: Byggnadshyttan på Gotland: – Tornhuvens stomme reparerades genom utbyte av bl. a. högbenen och panelen. Utbyte av plåtdetaljer av kopparplåt mot stålplåt. – Rengöring, putslagning och kalkavfärgning av fasaderna på kor, långhus och sakristia. Tornets KC-putsade fasader lagades med d:o bruk och avfärgades med KC-färg. – Hörnkedjor, fönsteromfattningar och socklar rengjordes och foglagades. – Nya brädklädda bänkar i ljudgluggarna. – Reparation av fönster. – Utbyte av skadade falar på övriga tak, samt målning av hänggrännor och stuprör. – Utbyte av åskskyddsanläggningen. – Komplettering av inspektionsbryggor, stegar och belysning på vindarna och i tornhuv. – Reparation och kalkavfärgning av stigluckornas fasader.	GM
2008	Inre restaurering. Entreprenör Byggnadshyttan på Gotland AB: – Den västra stigluckans spåntak byttes. Faltaket på långhuset lades om i sin helhet. – Isoleringen på långhusvinden västra del demonterades och ersattes med ny. Ett brädgolv lades mellan takstolarna för att underlätta för besökare till det romanska taket som finns bevarat där. Man byggde även en plattform med nya stegar för att lätt och säkert kunna ta sig upp och kunna titta på det ålderdomliga taket ovanifrån. Isolering av väggen mot koret samt av tornbjälklaget utfördes också. En statiker bedömde att dragstag på långhusvinden kunde demonteras vilket också	GM

ÅR	BYGGNADSDEL ETC.:	REF.
2008	gjordes. Vindpapp och upplag för golvbräder mellan takbjälkarna monterades. – Dörrbladet till sakristidörren har torkat ihop och det fanns stora sprickor i dörren. De tätades med lindrev. – Ytorna på de putsade väggarna som inte hade något muralmålari rengjordes med gomme panne. Övriga ytor rengjordes och lagades av konservatorer. Ramverk kring målningarna rekonstruerades. – I korvalvet monterades hissar till ljuskronan. – Väggar och valv kalkavfärgades partiellt, främst i korets NÖ hörn samt vid långhusets SV fönster där det var svårt att få rent. – En takmålning i långhuset konserverades. – Alla nya tillverkade inredning, i torn, långhus och kor, i 1960-tals stil målades med vit lasyrfärg likt den befintliga inredningen. – I övrigt konserverades predikstol med baldakintak och duva, altartavla, sakramentsskåp och dopfunt. Föremålen konserverades, rengjordes och i vissa fall retuscherades, se konserveringsrapport. – Ett fristående skåp i sakristian från 1700-talet kompletterades med nya lister och fötter. Det flyttades också till den norra väggen för att ge plats åt den nya textilförvaringen. – I övrigt konserverades tre epitafier i koret, triumfkrucifix, nummertavla med psalmsiffror, två kollekttavlor, en bekännelsepall och tre tavlor med tryck. Föremålen konserverades, rengjordes och i vissa fall retuscherades, se konserveringsrapport. – Ett nytt förslag som gick ut på att två värmekronor som innehöll strålvärme hängdes upp över bänkkvarteren antogs. Kronorna målades grå och hängdes 3,2 m över golv. Strålvärme och bänkvärme kompletterades med ett luftvärmesystem. Pumpen placerades utanför kyrkan på den norra sidan och en pump bakom det norra bänkkvarteret samt en värmefläkten längst bak i det södra bänkkvarteret. De ljuskronor som hängt över bänkkvarteren flyttades ut i mittgången. En medeltida ljuskrona över dopfunten flyttades till tornrummet och i stället hängdes en elektrifierad krona där.	
2010	Restaurering långhustak och tak på stigluckor. Entreprenör Byggnadshyttan på Gotland.	GM
2011	Restaurering av kyrkogårdsmur. Entreprenör Skogsstyrelsen.	GM
2015	Konservering av muralt målari. Ansvarig entreprenör Byggnadshyttan på Gotland.	GM
2022	Restaurering av södra takfallet på den västra stigluckan. Ansvarig entreprenör Gotlandsbyggen AB.	GM

ÅR	BYGGNADSDEL ETC.:	REF.
2022	Konservering av gravvård. KV E nr 1. Ansvarig entreprenör Rebecka Kettunen, Visby AB.	GM
2023	Konservering av gravvårdar Kv B nr 5-7. Ansvarig entreprenör Rebecka Kettunen, Visby AB.	GM

Förkortningar:

ATA	Riksantikvarieämbetets arkiv, Stockholm.
GM	Gotlands Museums arkiv.
GK	Lagerlöf-Svahnström, Gotlands kyrkor, 1991.
GKM	B G Söderberg, Gotländska kalkmålningar 1200-1400. 1971.
GKR	I Rohr, Gotlands kyrkklockor och ringningsseder, 1985.
GKS	Gunnar och Karin Svahnström, Måleri på Gotland 1530-1830. 1989.
ISO	Inventarium över svenska orglar 1989:II, Linköpings och Visby stift, red. Tore Johansson, 1990.
Inskr.	Inskrift i kyrkan
o.	omkring
s.	sent
StreLOW	Hans Nilssön StreLOW, Cronica Guthilandorum, 1633.
SvK	Sveriges Kyrkor 145, Gotland V:1 (1972).
t.	tidigt

Lagskydd

Kyrkor har ett generellt lagskydd, som till stor del handlar om deras kulturhistoriska värde. Eftersom lagstiftningen måste vara exakt har kyrkobyggnader enligt Kulturmiljölagen definierats som en kyrka som var invigd och förvaltd av Svenska kyrkan vid början av år 2000. Av dessa har kyrkor byggda före 1940 (och några speciellt utvalda yngre) ett särskilt lagskydd (KML 4 kap. 2-5 §§). Särskilda instruktioner finns i lagen kring kyrkliga inventarier och begravningsplatser. Att kyrkor inom Svenska kyrkan i dessa sammanhang har en särställning framför andra beror inte på samfundstillhörighet eller band till svenska staten utan på att Svenska kyrkan omfattar de äldre kyrkor som ofta har rika konst- och kulturskatter och som av tradition på ett lokalt plan har haft en stark offentlig ställning. Lagstiftningen har hållits på en generell nivå, men en närmare precisering kring enskilda kyrkomiljöers lagskydd finns i Kulturmiljövårdens bebyggelseregister (Bebyggelseregistret). Därutöver finns en del äldre frikyrkor som är byggnadsminnen, kyrkor som i historisk tid tagits ur kyrkligt bruk och övergått till privat eller statlig ägo samt kyrkoruiner. Dessa omfattas av lagbestämmelser kring byggnadsminnen, fasta fornlämningar med mera. Här har samlats en förteckning över de lagbestämmelser som reglerar användning och förändringar av kyrkor, kyrkoinventarier och begravningsplatser som kulturmiljöer.

Kulturmiljölagen (1998:950) t.o.m. SFS 2019:864

Kyrkobyggnaden, kyrkogården, begravningsplatsen, och de kyrkliga inventarierna skyddas av Kulturmiljölagens (tidigare kallad Kulturminneslagen) olika kapitel enligt nedan:

- 1 kap. 1 § anger att det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda kulturmiljön samt att det ansvaret delas av alla med syftet att tillförsäkra nuvarande och kommande generationer tillgång till en mångfald av kulturmiljöer.
- Fornlämningar och fornfynd skyddas av 2 kap. både de som är kända sedan tidigare och de som inte är kända sedan tidigare. Flertalet kända finns i Riksantikvarieämbetets databas fornsök.
- 4 kap. 1 § anger att kulturhistoriska värdena i kyrkobyggnader, kyrkotomter, kyrkliga inventarier och begravningsplatser är skyddade enligt bestämmelserna i detta kapitel. 2-5 §§ reglerar kyrkobyggnaden och kyrkotomten. skydd för kyrkliga inventarier 6-10 §§, 11-15 §§ reglerar begravningsplatser. 15 a beredskapsförberedelser som under höjd beredskap behövs för vård och underhåll av de kyrkliga kulturminnena.
- 5-8 kap. skydd mot utförsel av respektive återlämnande av kulturföremål som olagligt förts bort från en stat.
- 9 kap. begränsar militär användning av kulturegendom i händelse av väpnad konflikt med hänvisning till Haagkonventionen från 1954.

Begravningslagen (1990-1144) t.o.m. SFS 2019:867

Begravningslagen reglerar verksamheten för kyrkogårdar, begravningsplatser och krematorier. I begravningslagen understryks den enskilde gravrättsinnehavarens rättigheter och skyldigheter gällande gravanordningens utformning och skötsel. I lagens 7 kapitel ges möjligheter för upplåtaren, dvs kyrkogårdsförvaltningen att skydda och behålla kulturhistoriskt värdefulla gravplatser och gravvårdar.

Plan- och bygglag 2010:900 t.o.m. SFS 2020:603

Plan- och bygglagen reglerar användning av mark och vatten och om byggande. Bestämmelserna syftar till att, med hänsyn till den enskilda människans frihet, främja en samhällsutveckling med jämlika och goda sociala levnadsförhållanden och en god och långsiktigt hållbar livsmiljö för människorna i dagens samhälle och för kommande generationer.

Byggnader, bebyggelseområden och allmänna platser som anses vara särskilt värda att bevara har ett förstärkt skydd. Dessa får inte förvanskas enligt PBL 8 kap. 13 §.

Vid bygglov för ändring eller flyttning av byggnader och anläggningar utanför detaljplan och områdesbestämmelser ska byggnadsnämnden pröva om åtgärden utförs varsamt enligt 8 kap. 17-18 §§.

Miljöbalken (1998:808) t.o.m. SFS 2020:684

Miljöbalken ska enligt kapitel 1 tillämpas så att värdefulla natur- och kulturmiljöer skyddas och vårdas. Områden som utpekats som riksintresse skall markeras på den lokala översiktsplanen vilken finns på Region Gotlands hemsida.

- I kapitel 3 regleras vad som gäller för områden av riksintressen för kulturmiljö.
- Kapitel 4 för vissa större områden, som i sin helhet är av riksintresse på grund av de natur- och kulturvärden som finns i området (t.ex. är Gotland som helhet utpekade som riksintresse för turismen och friluftslivet 4 kap 2 §).
- Biotopskydd regleras i 7 kap. 11§.
- Nyckelbiotoper alla skogsbruksåtgärder är samrådspliktiga enligt 12 kap. 6 §.
- På Gotland är de 92 medeltida kyrkomiljöerna samtliga utpekade som riksintresse för kulturvärden vilket bland annat regleras i 3 kap. 6 §.

Kyrkoordning t.o.m. SvKB 2019:11

Gällande kyrkoordning för Svenska kyrkan reglerar skyddet av kyrkobyggnaden och de kyrkliga inventarierna främst genom 10 avdelningen, 40 kap 2 §.

Källor

Offentligt tryck:

Kulturmiljölag (1998:950) t.o.m. SFS 2019:864

Begravningslag (1990-1144) t.o.m. SFS 2019:867

Plan- och bygglag 2010:900 t.o.m. SFS 2020:603

Miljöbalk (1998:808) t.o.m. SFS 2020:684

Kyrkoordning t.o.m. SvKB 2019:11

Källor och litteratur

Viktiga källor som använts är följande: *Gotlands Museums arkiv*, Visby, med sockenvis och på kyrkan sorterade uppgifter om arkeologiska fynd från 1800-talets slut och framåt. *ATA* (*Antikvarisk-topografiska arkivet*), Riksantikvarieämbetet, Stockholm. Centralarkiv sedan 1600-talet för ämnena arkeologi, kulturmiljövård, medeltidens konst- och byggnadshistoria, museologi och numismatik. *Fornreg* - Riksantikvarieämbetets registreringsverktyg för yrkesverksamma inom kulturmiljövården för att registrera information om arkeologiska uppdrag och lämningar i Sverige. *Fornsök* - Riksantikvarieämbetets fritt tillgängliga söktjänst med information om alla kända registrerade fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar i Sverige. *SHM* (*Statens Historiska Museer*), Stockholm, omfattande bland annat Historiska Museet, som är centralmuseum för arkeologiska fynd i landet.

Otryckta källor

Andersson, I. 1964. Rapport ATA dnr 5386/64.
 Arwidsson, G. 1949a Brev till Riksantikvarien Gotlands Fornsal dnr 405/49.
 Arwidsson, G. 1949b Brev till Riksantikvarien Gotlands Fornsal dnr 413/49.
 Arwidsson, G. 1951. Brev till Riksantikvarien Gotlands Fornsal dnr 81/51.
 Arwidsson, G. 1956. Gravfynd från vikingatid och medeltid. Dokument i Gotlands Museums arkiv, dnr: 413/56.
 Dokument i Gotlands Museums arkiv. Dnr: 2008-1078.
 Handlingar i Riksantikvarieämbetets arkiv, ATA, Stockholm
 Handlingar i Läns museet på Gotlands arkiv, Visby
 Inventering av inventarierna i Garde kyrka 2003-04, utförd av Birgitta Lerberg m.fl.
 Inventering av Garde kyrkogård, utförd 1996 av antikvarie Torsten Gislestam, Gotlands fornsl.
 Inventering av Garde kyrkogård, utförd 2017 av Gotlands Museum.
 Manneke, P. & Manneke, G. 1970. Gotland Garde kyrkogård 1968.
 Program för utvändiga reparationsarbeten på Garde kyrka, upprättat 2002 av arkitekt Jan Utas, Visby.
 Program för invändiga restaureringsarbeten i Garde kyrka, upprättat 2005 av arkitekt Jan Utas, Visby.
 Stenberger, M. 1945. Brev till Riksantikvarien. Dokument i Gotlands Museums arkiv dnr 234/45
 Svahnström, G. 1958. Brev till Riksantikvarieämbetet. Dokument i Gotlands Museums arkiv dnr 406/58.
 Svensson, G. 1949. Rapport angående gravar. Dokument på SHM inv. nr. Garde 24245.
 Trädplan för Garde kyrkogård, upprättad 2005 av trädgårdsingenjör Johan Arvidsson, Visby.
 Vård- och underhållsplan, Garde kyrka 2006. Jan Utas, Visby.

Tryckta källor

Lagerlöf-Svahnström, Gotlands kyrkor, 1991.
 B G Söderberg, Gotländska kalkmålningar 1200-1400. 1971.
 I Rohr, Gotlands kyrkklockor och ringningsseder, 1985.
 Gunnar och Karin Svahnström, Måleri på Gotland 1530-1830. 1989.
 Inventarium över svenska orglar 1989:II, Linköpings och Visby stift, red. Tore Johansson, 1990.
 Hans Nilssön Strelow, Cronica Guthilandorum, 1633.
 Sveriges Kyrkor, Gotland bd V:3, 1972.

Thunmark-Nylen, L. 1995. Churhyard Finds from Gotland (11th-12th centuries). Ingår i:
Jansson, I. (Red.) 1995. *Archaeology East and West of the Baltic*. Papers from the Second Estonian-Swedish Archaeological Symposium Sigtuna, May 1991.
Trotzig, G. 1970. En arkeologisk undersökning i Garda kyrka på Gotland. Fornvännen Sid. 1-17.
Westholm, A. 1926 Fornvännen sid 104-114.

Kartor

Skattningskarta Garde sn 1753. Lantmäteristyrelsen H32-1:1.
Laga skiftes karta, Bierges nr 1, 1883. Laga skiftes karta H32-3:3.